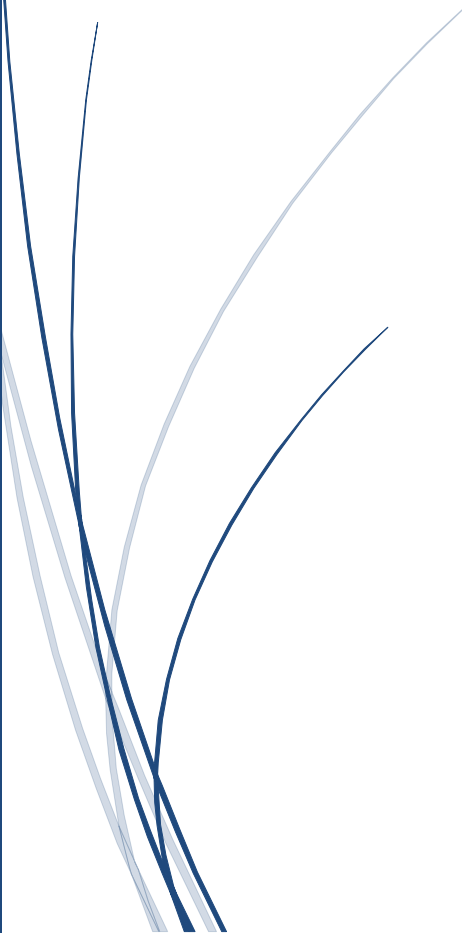

K.C.H. de Ridder
3651398

Knippen, opblazen en liquideren

Een vergelijking tussen Nederland
en België over de ontwikkeling van
gewelddadig verzet

Universiteit Utrecht – Geschiedenis
Cursus Onderzoeksseminar III
10.992 woorden
Bachelorscriptie
4-6-2014

Inhoudsopgave

Inleiding	2
1. Van pistool naar machinegeweer	6
Het vechten in twee oorlogen	7
Van individuele burgers tot gewelddadige verzetsorganisaties	9
Uitlaatklep	14
De ontwikkeling	14
2. Ontwikkeling door conflict	18
Trauma en koningsgezindheid	20
Publieke opinie	21
Communistische ideologie	22
De diversiteit	25
2. Escalatie door repressie	25
‘Hongerwinters’	26
Spiraal van geweld	30
De repressie	33
Conclusie	34
Literatuurlijst	36

Knippen, opblazen en liquideren: Een vergelijking tussen Nederland en België over de ontwikkeling van gewelddadig verzet

Inleiding

‘Er waren maar weinig, zeer weinig Nederlanders die vanaf het eerste moment ‘nee’ tegen de Duitsers zeiden. Nog kleiner was het aantal dat uit die weigering ook consequenties trok. Verreweg de meesten legden zich bij de toestand neer of pleegden ‘verzetjes’, symbolische daden waarmee ze hun onvrede toonden maar geen gevaar liepen.’¹ Dit stelt Chris van der Heijden in zijn boek *Grijs Verleden*. Daarnaast zou het Nederlandse gewelddadig verzet, in omvang en impact, kleiner zijn geweest dan bij diens zuiderburen.

Bob de Graaff stelt bijvoorbeeld dat in België op 1 juni 1944 ongeveer 70.000 verzetsmensen actief waren, op een bevolking van minder dan 8 miljoen. Hier tegenover werd het aantal Nederlandse verzetsmensen voor 1 september 1944 door Louis de Jong geschat op 25.000, op een bevolking van rond de 9 miljoen. De Graaff stelt bovendien dat gewapend verzet en spionage van minder belang waren in Nederland in vergelijking met België. Dit is te zien aan het minder frequent en minder effectieve sabotage. Ook werden er ‘maar’ enkele tientallen liquidaties gepleegd in Nederland, terwijl dit aantal ver in de honderden liep in België. Tevens zou het Nederlands verzet later op gang zijn gekomen, te zien aan het later plegen van liquidaties. Bovendien was in België al een sterke sabotagecultuur opgebouwd, terwijl de Duitsers de omvang van de sabotage in Nederland aan het begin van 1944 nog erg gering zouden hebben genoemd.²

Een veelvoorkomende verklaring is dat dit door het tekort aan wapens en sabotagemiddelen zou komen.³ Dit was een wijdverspreid probleem in West-Europa, waar ook het Belgisch verzet last van had.⁴ Sabotagemateriaal werd in België zelf gemaakt, maar

¹ C.A.M. Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2002) 271.

² B.G.J. de Graaff, ‘Collaboratie en verzet. Een vergelijkend perspectief’, in: J.P.B. Jonker (ed.), *Vijftig jaar na de inval: geschiedschrijving en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 1985) 95-108, 95-96.

³ H. Galesloot en S. Legêne, *Partij in het verzet: De CPN in de tweede wereldoorlog* (Amsterdam 1986) 112.

⁴ De Graaff, ‘Collaboratie en Verzet’, 96; J.W.M. Schulten, *De Geschiedenis van de Ordedienst: mythe en werkelijkheid van een verzetsorganisatie* (Den Haag 1998) 28, 49.

dit was in Nederland ook het geval, te zien aan enkele opgaven van CS-6 over het maken en behandelen van buskruit, explosieven en brandmiddelen.⁵

Wapendroppings waren lastig in Nederland, omdat de oorlogssituatie ervoor zorgde dat de Nederlandse kust en luchtruim goed bewaakt werden. Bovendien vielen veel wapens in Duitse handen.⁶ Het Belgisch verzet moest zich, net als het Nederlandse verzet, na de eerste beginjaren ondergeschikt stellen aan de behoeften van het Franse verzet.⁷ Wapendroppings in België werden echter later gestaakt, eerder hervat en minder wapens vielen in vijandige handen. In Nederland werden wapendroppings in de nazomer van 1944 hervat, terwijl dit in België in de loop van 1943 het geval was. Echter bleef het zelf vervaardigen van wapens, door middel van bijvoorbeeld overvallen op politiebureaus, een algemeen verschijnsel. De manieren van beide landen verschilt hierin niet. Hieruit kan afgeleid worden dat, hoewel er misschien meer wapens in België beschikbaar waren, dit niet als alleenstaande verklaring kan worden aangedragen voor meer gewelddadig verzet, omdat de mogelijkheden tot het verzamelen van wapens zich wel in Nederland bevonden en er ook in België een tekort aan wapens ontstond.⁸

De ongunstige geografische ligging van Nederland wordt ook aangedragen als verklaring voor het minder opkomen van gewelddadig verzet. Het ruigere landschap in het zuidoosten van België zou gunstiger zijn voor gewelddadig verzet. Maar guerrillaoorlog heeft juist als kenmerk dat dit zich aanpast aan de situatie, waardoor niet mag worden aangenomen dat deze activiteiten van minder effect zouden zijn in steden of andere gebieden.⁹

In deze scriptie zal daarom worden onderzocht hoe het te verklaren is dat er in Nederland minder gewelddadig verzet werd gepleegd tijdens de Tweede Wereldoorlog in vergelijking met België. Er heerst nog steeds een discussie waarom er in sommige landen meer verzet werd gepleegd dan in andere landen, waardoor het nuttig is om de aard van het verzet te onderzoeken, om zo een verklaring te vinden. Het doel is om, met een nadruk op verzet binnen Nederland, te bestuderen hoe gewelddadig verzet tot stand kwam, hoe dit escaleerde en waarom deze escalatie blijkbaar effectiever was in België.

⁵ W.C.M. Meyers en F. Selleslagh, *De vijand te lijf: De Belgen in het verzet* (Antwerpen 1984) 80; NIOD Instituut voor Oorlog- Holocaust en genocidestudies (NIOD), 186a, CS-6, 4, *enkele opgaven van verschillende soorten buskruit, explosieven en brandmiddelen*, z.d..

⁶ C.M. Schulten, *“En verpletterd wordt het juk”*: *Verzet in Nederland 1940-1945* (Amsterdam 1995) 206-207.

⁷ De Graaff, ‘Collaboratie en Verzet’, 96.

⁸ Meyers en Selleslagh, *De vijand te lijf*, 80; Schulten, *De Geschiedenis van de Ordedienst*, 230; Schulten, *“En verpletterd wordt het juk”*, 208.

⁹ A. Vrints, ‘Patronen van Polarisation: Homicide in België tijdens de Tweede Wereldoorlog’, *Journal of Belgian History* 15 (2005) 177-204, 186.

De Nederlandse gewelddadige verzetsgroep CS-6 zal meermaals worden aangehaald, omdat deze groep precies past in de definitie van gewelddadig verzet dat in deze paper zal worden gehanteerd. Aanvallen met of zonder wapens, sabotage en ander soort geweld viel in hun repertoire, waarin escalatie van geweld in hun karakter lag. Bovendien geeft meer informatie over deze groep een concrete verduidelijking over de ontwikkeling van gewelddadig verzet.

Deze organisatie werd in 1942 opgericht op Corellistraat 6, waar de gebroeders Gideon Willem en Jan Karel Boissevain woonden. Zij werden aangevuld door Hans Katan en Leo Frijda. Daarna breidde de groep zich uit, met bijvoorbeeld belangrijke personen zoals Jan Verleun en Gideon Kastein.¹⁰ Deze twee zijn van belang, omdat zij op respectievelijk 5 en 7 februari 1943 aanslagen op de levens van luitenant-generaal Seyffardt en NSB'er Reydon pleegden.¹¹ Hieruit blijkt dat CS-6 in Nederland de eerste groep was die structureel en doelbewust collaborateurs als doelwitten koos.¹²

Deze verzetsorganisatie was in ieder geval zeer gewelddadig en actief. Activiteiten rangeerde van het bevrijden van verzetsmensen op een politiebureau, in volledige aanvalsuitrusting, tot de sabotage van spoorwegen.¹³ Deze sabotage was een centrale en succesvolle bezigheid van de groep, waarin dadendrang een belangrijke rol was in het oprichten van de organisatie.¹⁴ Ze vonden dat er niet genoeg actief verzet werd geboden tegen de bezetter.¹⁵

Een groot gedeelte van de groep werd in de zomer van 1943 uiteindelijk gearresteerd, waaronder het grootste gedeelte van de leiding, en op oktober 1943 gefusilleerd.¹⁶ Verleun, die langer van zijn vrijheid kon genieten, werd enkele maanden daarna ook opgepakt en gefusilleerd.¹⁷ Veel van de overgebleven leden ging over in de verzetsgroep Rolls Royce.¹⁸

¹⁰ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 7, Mei '43-juni '44* (Den Haag 1976) 957.

¹¹ P. Calis, *Het ondergronds verwachten. Schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945* (Amsterdam 1989) 30, 165.

¹² Galesloot en Legêne, *Partij in het verzet*, 114.

¹³ NIOD, 186a, CS-6, 2, *Een drietal rapporten van de Staf-CS 6 betreffende verrichte en te verrichten werkzaamheden*, september-november 1943.

¹⁴ De Jong, *Het Koninkrijk 7*, 958-959.

¹⁵ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 6, Juli '42-mei '43* (Den Haag 1975) 166.

¹⁶ NIOD, 186a, CS-6, 7, *Opgave van negentien door de Duitsers gefusilleerde leden van CS 6 en een aantal aan hen opgedragen gedichten*, oktober 1943.

¹⁷ Calis, *Het ondergronds verwachten*, 164.

¹⁸ Schulten, *"En verpletterd wordt het juk"*, 221.

De Gestapo en historici na hen beweerden dat de groep was opgeheven, maar een rapport na de arrestaties wijst uit dat minstens een gedeelte van CS-6 actief bleef.¹⁹

In deze paper zal allereerst het gewelddadig verzet van beide landen worden onderzocht. Hierin zal de opkomst van dit verzet en de ontwikkeling hiervan duidelijk worden en wat hierin de verschillen zijn tussen Nederland en België. Vervolgens zal in het tweede deel van de scriptie onderzocht worden waarom deze ontwikkelingen verschilden.

Jacques Semelin behandelt in zijn boek, *Unarmed Against Hitler: Civilian Resistance in Europe*, sociale cohesie bij burgerlijk verzet. Hij bespreekt ongewapend burgerlijk verzet, maar zijn punt over sociale cohesie is hier van belang. Hij stelt dat dit kan leiden tot succesvol verzet.²⁰ Er wordt in deze scriptie vanuit gegaan dat dit ook kan leiden tot de ontwikkeling van geweldloos tot gewelddadig verzet en vervolgens de escalatie van het gewelddadige verzet. Interne en externe factoren dragen volgens Semelin bij aan sociale cohesie.

Interne factoren komen uit de bevolking zelf, vanuit historische, sociologische en ideologische factoren inherent aan het land.²¹ Deze factoren zullen in het tweede hoofdstuk aan bod komen. Hierbij zal er een nadruk worden gelegd op de communistische ideologie, die in beide landen, zoals zal blijken, een speerpunt was voor het gewelddadig verzet.²² Daarnaast is interessant dat vele leden en een groot gedeelte van de leiding van CS-6 communistische neigingen en contacten bezaten, zoals Kastein en Frijda.²³

Externe factoren van sociale cohesie worden door de bezetter opgelegd. Hierbij gaat het over de strategie van de bezetter ten opzichte van het bezette volk, de agressie van de bezetter en de economische druk die ontstaat door de bezetting.²⁴ Dit zal in hoofdstuk 3 aan bod komen.

Door de omvang van deze scriptie is het niet mogelijk om het gewelddadig verzet van geheel Europa of West-Europa te onderzoeken. Er is daarom voor dit onderzoek gekozen om verklaringen te vinden waarom er in Nederland minder gewelddadig verzet werd gepleegd tijdens de Tweede Wereldoorlog in vergelijking met België. Deze landen bevatten genoeg gelijkenissen en verschillen om als interessante gebieden te dienen voor een vergelijkende methode.

¹⁹ NIOD, 186a, CS-6, 8, *Rapport over personen x en z, in: Diverse stukken, w.o. een spot gedicht op Mussert, een bericht omtrent het verraad van de groep Stijkel, Ausweise, verklaringen e.d., z.d.*

²⁰ J. Semelin, *Unarmed Against Hitler: Civilian Resistance in Europe, 1939-1943* (Westport 1993) 63-65.

²¹ Semelin, *Unarmed Against Hitler*, 64-65.

²² B. Moore 'Comparing Resistance and Resistance Movements', in: B. Moore (ed.), *Resistance in Western Europe* (Oxford 2000) 252.

²³ De Jong, *Het Koninkrijk 6*, 166-167.

²⁴ Semelin, *Unarmed Against Hitler*, 64-65, 77-81.

1. Van pistool naar machinegeweer

‘Gevallen van sabotage komen haast niet voor, voor actief verzet van de zijde der bevolking behoeft men in het geheel niet bevreesd te zijn,’ aldus Seyss-Inquart eind juli 1940.²⁵ Tijdens de eerste jaren van de bezetting waren sabotagedaden klein in zowel Nederland als België.²⁶ De meest voorkomende daad was het doorknippen van telefoonkabels in het eerste jaar.²⁷ In 1941 begon hier meer verandering in te komen. Deze beginperiode is gekarakteriseerd met het letterlijk opbouwen van verzetsgedrag. Hiermee ging een escalatie van verzetsdaden gepaard.²⁸

Harde cijfers van het aantal verzetsmensen of verzetsdaden blijven onduidelijk. Het percentage verzetsmensen lag in België niet veel hoger dan in Nederland, maar de onduidelijke cijfers maken dit soort uitspraken lastig.²⁹ In ieder geval ging een klein deel van de West-Europese bevolking in actief verzet tegen de bezetter en een nog kleiner deel gebruikte hierbij geweld.³⁰ Voor potentiële verzetsstrijders stonden problemen centraal zoals het welzijn van het eigen gezin, of het plegen van gewelddadig verzet wel mag en de vraag of verzet wel nuttig was.³¹

Daarnaast moest in Nederland nog worden geleerd hoe verzet moest worden gepleegd. Hier valt te zien dat er een escalatie ontstaat van verzetsgedrag. Vele bewegingen die steeds gewelddadiger werden, begonnen met het verzamelen van wapens en militaire inlichtingen voor de geallieerden.³² Amateurisme, individualisme en naïviteit zorgde ervoor dat de bezetter hier veelal op berekend was en vele groepen, in de eerste twee jaar van de bezetting, vroeg na hun oorsprong arresteerde.³³

In België ontstond er een soortgelijke situatie. Zoals eerder genoemd waren kleine verzetsacties dagelijkse kost. Een professionele aanpak en gegroepeerde acties waren er in het begin nog niet. Sabotage was riskant en vele verzetsbewegingen moesten het ‘vak’ nog leren, zoals in Nederland. Belangrijke Belgische organisaties ontstonden echter in de eerste twee

²⁵ Schulten, “En verpletterd wordt het juk”, 60.

²⁶ E. Werkman, *Ik néém het niet! Hoogtepunten uit het Verzet 1940/1945. Een keuze door Evert Werkman* (Leiden 1965) 22.

²⁷ P. Lagrou, ‘Belgium’, in: B. Moore (ed.), *Resistance in Western Europe* (Oxford 2000) 38; Schulten, “En verpletterd wordt het juk”, 109.

²⁸ Ibidem, 62, 106.

²⁹ Meyers en Selleslagh, *De vijand te lijf*, 82; Schulten, *De Geschiedenis van de Ordedienst*, 46; T. Spaans-van der Bijl, *Utrecht in Verzet, 1940-1945* (Utrecht 2005) 367; Werkman, *Ik néém het niet!*, 348.

³⁰ Moore ‘Comparing Resistance and Resistance Movements’, 260; Schulten, *De Geschiedenis van de Ordedienst*, 29.

³¹ J.L. van der Pauw, *Guerrilla in Rotterdam: De paramilitaire verzetsgroepen 1940-1945* (Den Haag 1995) 23.

³² Van der Pauw, *Guerrilla in Rotterdam*, 24-25.

³³ D. van Galen Last, ‘The Netherlands’, in: B. Moore (ed.), *Resistance in Western Europe* (Oxford 2000) 195.

jaren van de oorlog en konden blijven bestaan, terwijl de meeste Nederlandse organisaties in de eerste paar jaren opgepakt werden, waardoor grote en belangrijke organisaties pas medio of eind 1942 uitkristalliseerden.³⁴ Daarnaast konden Belgische verzetsbewegingen concreet teruggrijpen op traditie en ervaring opgedaan tijdens de Eerste Wereldoorlog. In België kon direct worden teruggegrepen op de traditie van de Grote Oorlog door middel van veteranen of actieve personen tijdens deze oorlog. Dit hielp mee aan een versnelde ontwikkeling van de verzetsorganisaties. Veelal waren Nederlandse verzetsgroepen toegewezen op symbolische vergelijkingen die slechts het moraal zouden kunnen verhogen.³⁵

Hoewel de effectiviteit van de sabotage niet duidelijk is in België, is wel duidelijk dat het Duitse bestuur zich serieus geplaagd voelde door de aanslagen. De problemen van infrastructuur zorgde voor een tragere gang van zaken en het onttrok werkkrachten van de oorlogsinspanning.³⁶

Er zijn echter genoeg gelijkenissen te zien, tussen beide landen, om simpelweg aan te nemen dat het Belgisch verzet zich zomaar sneller en beter kon ontwikkelen. Daarom zal in dit hoofdstuk dieper worden ingegaan over het ontstaan en verloop van gewapend verzet in Nederland en België.

Het vechten in twee oorlogen

Vele vroege verzetsstrijders in beide landen konden zich er niet bij neer leggen dat hun land was overgenomen en wezen het nationaalsocialistische systeem principieel af. Deze vroege verzetsmensen wilden persoonlijk de strijd voort zetten en een eigen bijdrage leveren om de bezetter te verslaan.³⁷ Deze eerste verzetsgroepen ontstonden vooral uit voormalig militairen ‘rechtse’ kringen.³⁸ Deze verbittering was vooral groot onder militairen van het Belgisch leger, waarin de snelle nederlaag in 1940 een psychische aanval was op de herinnering van het grote Belgische leger dat tijdens de Eerste Wereldoorlog zich staande had weten te houden. Er ontstond een uitgesproken militair en rechts patriottistisch gevoel, waarbij de Belgische samenleving zich kon scharen achter het anti-Duitse gevoel.³⁹

³⁴ De Graaff, ‘Collaboratie en Verzet’, 96; Schulten, *De Geschiedenis van de Ordedienst*, 134; Van der Pauw, *Guerrilla in Rotterdam*, 127, 381

³⁵ De Graaff, ‘Collaboratie en Verzet’, 96, 101.

³⁶ Meyers en Selleslagh, *De vijand te lijf*, 82.

³⁷ Spaans-van der Bijl, *Utrecht in Verzet*, 69, 281.

³⁸ Werkman, *Ik néém het niet!*, 22.

³⁹ R. van Doorslaer en J. Verhelst, ‘Continuïteit en discontinuïteit in de geschiedenis: België in de tweede wereldoorlog’, *BMGN-Low Countries Historical Review* 102 (1987) 610-623, 611-612.

Na de korte en succesvolle invasie van Nederland ontstond er geen grote deportatie van krijgsgevangenen, maar werden de militairen gedemobiliseerd. In België werden er meer krijgsgevangenen genomen. Dit zorgde voor meer rancune ten opzichte van de bezetter⁴⁰

Hoewel het leger hun wapens moest afstaan, bleven sommige militairen veelal het doel voor ogen houden om een strijdmacht binnen Nederland te vormen. De gedachte was dat het militair potentieel nog niet was verdwenen in Nederland en dat dit opnieuw kon worden gemobiliseerd. In het land zouden wapens, materiaal en mensen die hiermee om konden gaan moeten zijn. Er werd tevens nog veel vertrouwen geplaatst in een spoedige bevrijding door het Engelse leger. De geallieerden moesten dan gewapend geholpen worden. Tijdens en kort na de bevrijding was het ook zaak om orde te handhaven en het machtsvacuüm op te vullen.⁴¹

De doelen van deze groepen waren veelal om geheime militaire organisaties op te bouwen, wapens te bemachtigen, militaire inlichtingen te verzamelen en contact te zoeken met Londen om deze inlichtingen door te geven en eigen wensen door te seinen.⁴² Een voorbeeld hiervan was de Oranjewacht die als doelstelling had de bezetter te bestrijden en de monarchie te herstellen. Tussen december 1940 en juli 1941 werd deze organisatie opgepakt.⁴³

Een ander voorbeeld is de Ordedienst. Dit was een organisatie die niet voor ogen had de bezetter actief te bestrijden, maar bij hun vertrek rust en orde te handhaven en het machtsvacuüm opvullen dat zou ontstaan totdat de Nederlandse regering zou terugkeren.⁴⁴ In het begin van deze organisatie bestond de OD uit veel oud-officieren. Het groeide uit met meer militairen en vooral geestverwanten. Ook de OD begon kleinschalig. Pas in het voorjaar van 1941 werden er handelingen uitgevoerd die illegaal genoemd kunnen worden.⁴⁵

Een overeenkomst met Nederland is terug te vinden in de pogingen om een geheim Belgisch leger samen te stellen. Ook in België hadden deze organisaties als doel om mee te helpen aan een eventuele bevrijding en na de bevrijding orde te handhaven in het machtsvacuüm dat zou ontstaan. Meestal werden ook deze groepen opgericht door voormalig officieren of andere militairen. Veel van deze groepen ontstonden in de zomer van 1940 en vroeg in 1941 kwamen ze samen in het Belgisch Legioen.⁴⁶ Pas in het begin van 1944 werden er permanente contacten gemaakt met de regering in Londen en deze organisatie. In de

⁴⁰ Bob de Graaff, *Collaboratie en Verzet*, 97.

⁴¹ Schulten, *De Geschiedenis van de Ordedienst*, 15; Schulten, *“En verpletterd wordt het juk”*, 60, 106.

⁴² Schulten, *De Geschiedenis van de Ordedienst*, 133.

⁴³ Schulten, *“En verpletterd wordt het juk”*, 60-65.

⁴⁴ Spaans-van der Bijl, *Utrecht in Verzet*, 68.

⁴⁵ L. Caspers, *Vechten voor vrijheid: Oorlog en verzet op de Utrechtse Heuvelrug* (Hilversum 2007) 21.

⁴⁶ Schulten, *De Geschiedenis van de Ordedienst*, 46.

voorgaande jaren was de relatie tussen beide partijen slecht, doordat de Belgische regering de organisatie niet wilde erkennen als legitieme opvolger van het Belgisch leger. Na een verbetering van de relaties veranderde het Legioen van naam. Het Geheime Leger moest de onofficiële maar nuttige functie beschrijven.⁴⁷

Een belangrijk verschil is te zien bij de intentie van de eerste verzetsmensen in België. In deze burgerlijke beweging werden patriottisme en tradities sterk naar voren gebracht. De vijand was, net als tijdens de Eerste Wereldoorlog, wederom Duitsland. Vele methoden van verzet werden geïnspireerd door de Grote Oorlog. Bovendien ontstond deze nationalistische golf vooral onder oorlogsveteranen van zowel de Eerste als de Tweede Wereldoorlog. Hierbij nam de Eerste Wereldoorlog een centrale rol in door symbolisme, traditie en de individuen die in de jaren '40 in verzet gingen. Deze eerste vormen van verzet waren vooral individuen of hechte groepen. Het probleem was niet zozeer het fascistische gedachtegoed van de Duitsers of hun manier van handelen, maar de autoritaire bezetting zelf die indruiste tegen de liberale overtuigingen van deze groep.⁴⁸

Van individuele burgers tot gewelddadige verzetsorganisaties

Er kan echter gesteld worden dat de ervaring opgedaan van de Eerste Wereldoorlog een geringe invloed heeft gehad op gewelddadig verzet. Het zou vooral effect hebben gehad op de illegale pers, ontsnappingslijnen en inlichtingenorganisaties.⁴⁹ Deze gedachte is echter te kort door de bocht, omdat een ontwikkeling van burger naar verzetsstrijder niet opeens gebeurde. Er was een stapsgewijze ontwikkeling waar te nemen, in zowel België als in Nederland. Deze ontwikkeling startte in België echter eerder en verliep sneller.

Een centraal fenomeen van veel beginnende verzetsbewegingen in Nederland was het ontstaan van een drang om militaire inlichtingen te verzamelen, waarna het steeds vaker voorkwam dat deze groepen sabotagedaden zouden verrichten.⁵⁰ Het is niet verwonderlijk dat militair ingestelde organisaties, die militaire inlichtingen verzamelden, zelf deze inlichtingen gebruikten en overgingen op het zelf uitvoeren van militaire acties. Het afnemen van de gedachte dat een geallieerde bevrijding spoedig zou plaats vinden hangt hiermee samen.

⁴⁷ Lagrou, 'Belgium', 36-38; Meyers en Selleslagh, *De vijand te lijf*, 99, 103-105; Schulten, *De Geschiedenis van de Ordedienst*, 46-48.

⁴⁸ Lagrou, 'Belgium', 34-41.

⁴⁹ Schulten, *De Geschiedenis van de Ordedienst*, 46.

⁵⁰ Schulten, *"En verpletterd wordt het juk"*, 62-69.

Deze lijn van niet gewelddadig verzet naar gewelddadig verzet is ook te zien in België in het eerste bezettingsjaar. De drang om iets te doen was sterk, waardoor het verzamelen van militaire inlichtingen en smokkelroutes, om deze inlichtingen door te sturen, belangrijke activiteiten werden. De ervaring die was opgedaan in de Grote Oorlog was van groot belang.⁵¹ Dit zorgde voor een stevigere en stabielere basis voor een escalatie van kleinschalige gewelddadige aanslagen of niet-gewelddadige pogingen tot verzet, naar georganiseerd gewelddadig verzet. Daarnaast werd hierdoor het verzet breder gedragen door de samenleving.

Bij het tot stand komen van de groep CS-6 is wederom te zien dat er een escalatie van geweld ontstond. Ook CS-6 begon met militaire inlichtingen, maar al snel na hun oprichting in 1942 werd er door de groep sabotage gepleegd aan communicatiemiddelen en vooral pogingen ondernomen om treinen te ontsporen, voornamelijk door de Joodse deportaties.⁵²

Het werd duidelijk dat sociale structuren en netwerken moesten worden gecreëerd om succesvoller verzet te plegen. Er was, na de eerste twee bezettingsjaren, in Europa een algemene ontwikkeling gaande waarin er stapsgewijs samenvoeging of coördinatie tussen de vele verschillende verzetsgroepen ontstond. Deze ontwikkeling hing ook samen met een professionalisering van gewelddadig verzet. Coördinatie of samenvoeging werd soms gedreven door de verzetsgroepen zelf en soms van buitenaf; door de gevluchte regering of de Britten.⁵³

In Nederland is de interne ontwikkeling tussen verzetsgroepen waar te nemen. In 1943 ontstonden er bijvoorbeeld twee organisaties, de Raad van Verzet (RVV) en het Nationaal Comité van Verzet (NC), respectievelijk opgericht in april 1943 en augustus 1943, die beide betere coördinatie tussen verzetsgroepen wilden bewerkstelligen. Het NC had als doel om het verzet te coördineren, door middel van het mobiliseren van bestaande krachten, het opwekken en steunen van nieuwe mogelijkheden en het samenbrengen en bundelen van dit tot een nationale kracht.⁵⁴ De RVV wilde voornamelijk betere coördinatie op het gebied van spionage en sabotage bewerkstelligen. Hier werd gewezen op het ontbreken van een centraal lichaam, waarbij een nadruk moest worden gelegd op samenwerking.⁵⁵ De vorming van de Landelijke Knokploegen (LKP) in augustus 1943 is nog een voorbeeld die een centrale organisatie wilde

⁵¹ Lagrou, 'Belgium', 34-36.

⁵² De Jong, *Het Koninkrijk 6*, 165-166.

⁵³ Moore 'Comparing Resistance and Resistance Movements', 258; Schulten, *De Geschiedenis van de Ordedienst*, 98.

⁵⁴ Spaans-van der Bijl, *Utrecht in Verzet*, 253.

⁵⁵ Schulten, "En verpletterd wordt het juk", 171-173; Spaans-van der Bijl, *Utrecht in Verzet*, 255.

aanbrengen in lokale verzetsgroepen, de ‘losse knokploegen’ In 1943 hadden verzetsorganisaties hun organisatorische structuur gevonden, door de sterkere behoefte aan samenwerking en bundeling van krachten. Dit zou blijven ontwikkelen met het verloop van de oorlog.⁵⁶

Deze ontwikkeling lijkt in België al een jaar of anderhalf eerder te zijn voltrokken. Er zijn hier twee belangrijke groepen te noemen, de Groep G en de communistische Gewapende Partizanen, die volgend hoofdstuk uitgebreid aan bod zullen komen. Groep G gebruikte voornamelijk voorzichtig en doelbewust sabotage om schade bij de bezetter te berokkenen. Deze groep werd in 1941 gevormd door vier vrienden geaffilieerd aan de Universiteit Brussel, als wetenschappers en ingenieurs. De aanstichter van de groep was Jean Burgers, naar wiens pseudoniem, Fernand Gérard, de groep werd vernoemd. Er was een sterke hiërarchie in de organisatie. Al snel breidde de groep zich uit en werd het een nationale organisatie, met een nationale staf, opgedeeld in echelons van vijf zones, met negen gewesten, die min of meer met de provincies overeen kwamen, om vervolgens in sectoren en cellen te zijn opgedeeld.⁵⁷

De ontwikkeling van buitenaf was sterker ontwikkeld in België dan in Nederland. Verzetsgroepen uit beide landen hadden vrij slechte relaties met hun regeringen in ballingschap. Sommige groepen in Nederland wilden niet de vooroorlogse elite accepteren die in hun ogen gefaald hadden.⁵⁸ Anderzijds was er weinig tot geen contact tussen verzetsgroepen en de regering waardoor deze groepen onafhankelijk ontwikkelde. Hierdoor kreeg de regering geen greep op het verzet.⁵⁹ Deze moeizame communicatie kwam door de lastige smokkelroutes en de ongunstige ligging van Nederland in verband met de oorlogssituatie.⁶⁰

Stabiele communicatie met Belgische verzetsgroepen en hun regering kwam eerder tot stand. Vanaf eind 1941 werd direct contact mogelijk gemaakt door droppings van radio's, radio operators en betrouwbaardere smokkelroutes. In Nederland kwam dit contact pas aan het einde van de oorlog betrouwbaar en stabiel tot stand.⁶¹

Er kunnen wel vraagtekens worden gezet bij de hoeveelheid invloed die de Belgische regering heeft gehad op de ontwikkeling van verzetsorganisaties van hun land. Ondanks pogingen van de regering om alle organisaties onder één noemer te brengen, bleven de

⁵⁶ Schulten, *“En verpletterd wordt het juk”*, 174, 198-199.

⁵⁷ Meyers en Selleslagh, *De vijand te lijf*, 75-79.

⁵⁸ Van Galen Last, *‘The Netherlands’*, 204.

⁵⁹ Schulten, *De Geschiedenis van de Ordedienst*, 231.

⁶⁰ De Graaff, *‘Collaboratie en Verzet’*, 97.

⁶¹ Lagrou, *‘Belgium’*, 34-36.

verschillende verzetsorganisaties vaak vasthouden aan hun identiteit. Onderlinge tegenstellingen zouden te groot zijn.⁶² Toch is het interessant dat de ontwikkeling van eerder genoemde grote verzetsorganisaties, Groep G en de Gewapende Partizanen, zich voldeden aan het einde van 1941 en in 1942, de jaren wanneer er betere communicatie mogelijk was.

De ontwikkeling van verzetsgroepen is een belangrijk onderdeel van de groei van het gewelddadig verzet. Door de slechte relaties met de regeringen in ballingschap kwam deze ontwikkeling voornamelijk van binnenuit. Deze groepen werden georganiseerder, professioneler en voorzichtiger. Hierdoor konden de groepen groter worden en meer in contact met elkaar komen.⁶³ Steeds meer verzetsleiders kwamen tot de conclusie dat nauwere samenwerking zou leiden tot effectiever gewelddadig verzet.⁶⁴

Deze samenwerking vond ook plaats op kleinere schaal. Dit is bijvoorbeeld te zien aan een rapport van CS-6, waarin de bevrijding van twee verzetsmensen uit het politiehoofdbureau in Utrecht werd beschreven. Deze succesvolle actie, door tien tot de tanden toe bewapende verzetsstrijders, werd geleid door een ‘luitenant van het Nederlandsche Leger’, die geen lid was van CS-6.⁶⁵ Iemand met toegang tot de beschreven aanvalsuitrusting moest wel tot een verzetsorganisatie behoren. Samenwerking was dus ook op lokaal niveau van belang. Het is logisch om te veronderstellen dat dit ook het geval was bij het Belgisch verzet, doordat, zoals al eerder gesteld, daar de ontwikkeling van vergroting en professionalisering van verzet al in de jaren 1941 en 1942 waren voltrokken.

Professionaliteit is bij deze ontwikkeling een sleutelbegrip. Illegaal werk werd een dagtaak. Dit kwam veelal doordat het dagelijks leven stil kwam te liggen. Zo moesten veel mensen in 1943 in Nederland onderduiken, door het verplicht stellen van arbeid in Duitsland en moesten veel studenten in Nederland stoppen met hun studie, door de sluiting van universiteiten.⁶⁶

Het uitvoeren van verzet als dagtaak hoort bij de ontwikkeling van een verzetspersoonlijkheid. Mensen internaliseren de verzetswereld. Er komt een besef met verzet bezig te zijn, niet meer terug te kunnen en het gevaar van hun werk wordt ingezien. Daarnaast ontstaat er een relatief sociaal isolement door het ontstaan van een verzetscultuur en ontstaat er een cumulatie van het werk en een structurering daarvan. Dit laatste past in het beeld van

⁶² Schulten, *De Geschiedenis van de Ordedienst*, 49.

⁶³ Van der Pauw, *Guerrilla in Rotterdam*, 381.

⁶⁴ Spaans-van der Bijl, *Utrecht in Verzet*, 252.

⁶⁵ NIOD, 186a, CS-6, 2, *Rapport 2*, in: *Een drietal rapporten van de Staf-CS 6 betreffende verrichte en te verrichten werkzaamheden*, september 1943, p. 1-2, 1.

⁶⁶ Spaans-van der Bijl, *Utrecht in Verzet*, 280.

escalatie van geweld; het stapsgewijs ontwikkelen van vreedzaam naar gewelddadig verzet. Na dit proces ontstaat er een professionaliteit waarna een verzetspersoon als een ‘vakman’ terug kan kijken op het werk en zich kan identificeren met verzet als instituut in de samenleving.⁶⁷

Samenwerking was niet zonder risico’s, bijvoorbeeld te zien aan het verraad waardoor de leiding van CS-6 werd gearresteerd en later gefusilleerd.⁶⁸ Echter zorgde samenwerking en professionalisering voor, op grotere schaal, effectiever gewelddadig verzet.

Deze professionaliteit, die dus eerder was ontstaan in België, zorgde er ook voor dat naïviteit werd verminderd en verzetsgroepen voorzichtiger te werk gingen. België werd al snel een land van verzetsmensen, waardoor groepen meer kans hadden te blijven na 1941, terwijl de meeste Nederlandse verzetsgroepen die gevormd waren in de eerste twee jaar gearresteerd werden. Zo valt te zien dat naïviteit binnen Groep G werd verminderd door de stevige organisatie, discipline en sterke band binnen deze verzetsgroep.

Een sterke band binnen de organisatie was ook belangrijk in verband met voorzichtigheid.⁶⁹ Zo wierp G.W. Kastein, van de verzetsgroep CS-6, zichzelf liever uit het raam naar zijn dood, dan dat hij verder werd verhoord na zijn arrestatie.⁷⁰

Anderzijds is voorzichtigheid door stevigere organisatie en discipline in Nederland te zien aan de hand van orders en rapporten van CS-6. Op juni 1943, ironisch genoeg in dezelfde zomer dat ongeveer alle hoofdpersonen van de groep werden opgepakt, werden er orders verstuurd, vermoedelijk door de leiders van CS-6, waarin leden geboden werden voorzichtig te handelen. Zo werd er geschreven dat ‘het beter is iemand niet of te laat te bereiken dan risico’s te scheppen!’⁷¹ Deze voorzichtigheid is ook te bespeuren in het ontwikkelen van plannen voor aanslagen, zoals het plannen van een aanslag op een spoorweg. Het was ‘zeer belangrijk’ en er ‘hangt veel van af’ om een duidelijke omschrijving van een eventuele terugtocht te geven, zodat verzetsstrijders zich snel en veilig konden terugtrekken.⁷² Daarnaast werden hier ook andere orders gegeven in verband met voorzichtigheid om ‘doodstraf door den kogel’ te voorkomen.⁷³ Zelfs na de arrestaties, toen CS-6 ongeveer onschadelijk was

⁶⁷ A.A. Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet '40-'45: ideëel concept getoetst aan historische werkelijkheid* (Tilburg 1983) 315-364.

⁶⁸ Calis, *Het ondergronds verwachten*, 159-160.

⁶⁹ M.R.D. Foot, *Resistance: an analysis of European resistance to Nazism, 1940-1945* (Londen 1976) 14-15.

⁷⁰ Schulten, “*En verpletterd wordt het juk*”, 136.

⁷¹ NIOD, 186a, CS-6, 1, *Orders van CS 6, o.a. betreffende de doelstellingen van deze groep*, juni 1943, p. 1-2, 2.

⁷² NIOD, 186a, CS-6, 3, *Enkele instructies en aantekeningen, betreffend hebbend op het opblazen van spoorwegen*, z.d..

⁷³ NIOD, 186a, CS-6, 1, *Orders van CS 6*, 1.

gemaakt, bleef voorzichtigheid belangrijk, te zien aan een rapport die onderzoekt of personen ‘x en z’ wel te vertrouwen waren. Hierin werd gededuceerd dat deze potentiële leden informatie bezaten waar alleen aan zou kunnen zijn gekomen als zij door de Gestapo gestuurd waren.⁷⁴

Dit alles wijst erop dat Nederlandse verzetsorganisaties de ontwikkeling van Belgische verzetsgroepen volgden. Volgen is hierbij een kernwoord. Het Belgisch verzet was simpelweg eerder ontwikkeld dan het Nederlands verzet en escaleerde zich vervolgens sneller.

Uitlaatklep

Verzetsorganisaties hadden in geheel West-Europa over het algemeen een geringe rol van betekenis.⁷⁵ Uit het gewelddadig verzet richting het einde van de bezetting komen enkele inzichten naar voren, waardoor het Belgisch gewelddadig verzet eerder een ontwikkeling heeft doorgemaakt dan diens noordelijke burens en hoe het Nederlands verzet dichter overeenkwam met het Belgisch verzet.

In het jaar voor de bevrijding nam het Belgisch gewapend verzet aanzienlijk toe.⁷⁶ Aanslagen werden efficiënter en talrijker. Vooral het spoorwegnet en het waterwegnet werden aanzienlijk beschadigd.⁷⁷ Deze toename kan komen door een optimisme, veroorzaakt door een naderende geallieerde opmars. Anderzijds past een toename in geweld in het eerder geschetste beeld van ontwikkeling van gewelddadig verzet; de georganiseerde gewelddadige verzetsorganisaties bleven het gebruik van geweld escaleren.

Belgisch gewapend verzet kon, door de snelle geallieerde opmars, vrij weinig helpen met de bevrijding. Binnen veertien dagen was het land, met enkele uitzonderingen, van de bezetter verlost.⁷⁸ Deze geringe betekenis zorgde voor frustratie bij enthousiaste verzetsstrijders. De Belgische regering deed alles wat mogelijk was om ervoor te zorgen dat verzetsstrijders geen officiële benaming kregen. Op een snelle en brute manier werden verzetsorganisaties bevolen om hun wapens in te leveren, zodat de overheid het monopolie van geweld terug in handen kon nemen. Sommige verzetsmensen legden zich hier niet bij neer, maar er was geen brede politieke steun voor verzet te vinden en al snel na de bevrijding werd er verlangd naar de oude

⁷⁴ NIOD, 186a, CS-6, 8, *Rapport x en z*, z.d., p. 1-3, 1-3.

⁷⁵ Moore ‘Comparing Resistance and Resistance Movements’, 259.

⁷⁶ X. Rousseaux, F. Vesentini en A. Vrints, ‘Violence and War: Measuring Homicide in Belgium (1900-1950)’, in: S. Body-Gendrot en P. Spierenburg, *Violence in Europe: Historical and Contemporary Perspectives* (New York 2009) 202.

⁷⁷ Meyers en Selleslagh, *De vijand te lijf*, 76.

⁷⁸ Schulten, *De Geschiedenis van de Ordedienst*, 30.

situatie.⁷⁹ Deze frustratie was in Nederland ook aanwezig, door de gedachte van verzetsgroepen dat zij te weinig mee hadden geholpen aan de bevrijding. Dit is echter opgelost door eenheid te creëren door collectief lijden en strijden centraal te zetten; en niet afzonderlijke helden een podium te geven.⁸⁰

Hierbij moet wel genoemd worden dat het in België tot 1946 duurde voordat het homicide-cijfer, overlijdens als gevolg van direct interpersoonlijk geweld, weer terugvielen tot het vooroorlogse pijl. Er was duidelijk moeite met het opnieuw af dwingen van de geweldmonopolie van de staat. Voor deze hoge cijfers zijn twee verklaringen; het naoorlogse ‘afrekenen’ met ‘vijanden’ en dat het een zekere tijd duurde voordat banditisme, wat gegroeid was door de slechte oorlogsomstandigheden, onder controle was gebracht.⁸¹

In de loop van 1944 kwamen er in Nederland steeds meer verzetsorganisaties op. Net als in België nam hier het gewelddadig verzet toe. Ook hier werd veelal de Duitse infrastructuur gekozen als doelwit.⁸²

Er zijn enkele verklaringen voor een toename van gewelddadig verzet in Nederland. Ten eerste kan dit verklaard worden door een opkomend optimisme dat bevrijding steeds dichterbij kwam.⁸³ Daarnaast werd, door repressie of door de oorlogssituatie, een einde gemaakt aan het normale leven van veel mensen. Dit was, zoals in hoofdstuk 3 duidelijk zal worden, in België al in de eerste jaren van het verzet op grotere schaal gestart dan in Nederland. Het einde van een normale leven van veel mensen, zoals eerder gesteld, kan echter leiden tot de ontwikkeling van verzetsgedrag. Daarnaast werd illegaliteit opener en gingen zij zelf meer medewerkers werven. Tevens zijn er enkelen, die op het laatste moment zich bij het verzet schaarden om in een positief daglicht komen te staan. Als laatste werd het besloten karakter van veel bestaande verzetsorganisaties doorbroken door het tot stand komen van de Nederlandse Binnenlandse Strijdmachten (B.S.).⁸⁴ Het verzet moest onder controle worden gebracht, waardoor het voor de regering van Nederland het belangrijkste was om hun eigen positie veilig te stellen. Dit werd gedaan door middel van de oprichting van de Binnenlandse Strijdmachten.⁸⁵

⁷⁹ Lagrou, ‘Belgium’, 54.

⁸⁰ Van Galen Last, ‘The Netherlands’, 207-210.

⁸¹ Vrints, ‘Patronen van Polarisatie’, 187.

⁸² Schulten, “*En verpletterd wordt het juk*”, 226.

⁸³ Ibidem, 184.

⁸⁴ Spaans-van der Bijl, *Utrecht in Verzet*, 280.

⁸⁵ Schulten, *De Geschiedenis van de Ordedienst*, 226.

De B.S. functioneerden, als combinatie van veel grote verzetsbewegingen, als uitlaatklep. Het was een manier om verzetsstrijders bij de strijd te betrekken en geleidelijk deze groep te demobiliseren en te controleren. De Binnenlandse Strijdmachten, gevormd uit een combinatie van de LKP, RVV en OD, had als hoofddoel om de geallieerden te helpen en orde te bewaren totdat de Nederlandse regering terug in Nederland was.⁸⁶ Deze combinatie past binnen de ontwikkeling van buitenaf; die pas in 1944 mogelijk werd gemaakt in Nederland, terwijl dit al 2 jaar eerder mogelijk was binnen België.

Er manifesteerde binnen deze organisatie een officiële organisatie om sabotage en andere illegale daden voor te bereiden en uit te voeren. Deze officiële sanctie werd ook overgenomen door verzetsgroepen die zich niet hadden aangesloten bij de Binnenlandse Strijdmachten.⁸⁷

De manifestatie van meer samenwerking en meer geweld in Nederland zijn in België in de voorgaande jaren al begonnen. Hoewel het in België niet is gekomen tot een soortgelijke landelijke organisatie, zijn individuele verzetsgroepen doorgaans groter dan soortgelijke groepen in Nederland.⁸⁸ De grotere omvang van gewelddadige verzetsorganisaties in België zorgden ervoor dat deze verder open stonden voor anderen. Dit is ook geconstateerd bij de Binnenlandse Strijdmachten, waarbij illegaliteit steeg doordat het opener en toegankelijker werd. Daarnaast zorgde het laatste jaar dat het aantal verzetsstrijders groeide in Nederland, zodat deze dichter in de buurt kwamen van het aantal verzetsstrijders in België. De langzame bevrijding in Nederland heeft er dus voor gezorgd dat Nederlandse gewelddadige verzetsgroepen dichter bij de Belgische ontwikkeling van gewapend verzet kwamen.

De ontwikkeling

In dit hoofdstuk is dus besproken dat de ontwikkeling van gewelddadig verzet uitermate belangrijk is. Uit dit hoofdstuk is gebleken dat verzet ongeveer op het zelfde tempo tot stand kwam in zowel Nederland als België, maar dat het Belgisch verzet vervolgens zich eerder verder ontwikkelde en eerder escaleerde, waardoor hier uiteindelijk meer geweld is gepleegd. Het gaat hier om de aard van verzetspersoonlijkheden en verzetsgroepen. Dit proces kwam simpelweg trager op gang in Nederland, maar dit mondde zich uiteindelijk wel uit tot een escalatie van gewelddadig verzet dat, naarmate de oorlog vorderde, steeds verder uitbreidde. Er kan worden aangetoond dat, hoewel niet elke organisatie gewelddadig werd, vele

⁸⁶ Lagrou, 'Belgium', 54.

⁸⁷ Caspers, *Vechten voor vrijheid*, 102-106, 120; Schulten, "En verpletterd wordt het juk", 191.

⁸⁸ Meyers en Selleslagh, *De vijand te lijf*, 103-105.

gewelddadige verzetsorganisaties begonnen met geweldloze verzetsacties, waaruit kleinschalig geweld groeide naar grootschalig geweld.

Een mogelijke verklaring voor deze ontwikkeling in België is het teruggrijpen naar de traditie van de Eerste Wereldoorlog. Qua symboliek kon teruggegrepen worden naar een recent verleden, terwijl in Nederland teruggekeken werd naar situaties die zich 300 jaar geleden afspeelden. Bovendien had de ervaring met de Grote Oorlog direct te maken met de huidige situatie. Er werd wederom tegen de Duitsers gevochten, waardoor anti-Duitse gevoelens opkwamen. Hieruit ontstond patriotisme, wat een uitstekende voedingsbodem voor verzet kon zijn. Tevens hadden verschillende verzetsstrijders praktische ervaring opgedaan aan de eerdere Duitse inval.

Deze verklaring is echter niet genoeg om aan te nemen dat hierdoor de Nederlandse ontwikkeling van gewelddadig verzet langzamer verliep. In de volgende hoofdstukken zal dus dieper worden onderzocht hoe deze snellere ontwikkeling en escalatie tot stand kwam in België.

2. Ontwikkeling door conflict

‘Deze oorlog mag niet als een gewone oorlog, als een oorlog tussen twee legers gevoerd worden. Het gehele volk moet bewapend zijn en elke stad, elk dorp, elk huis verdedigen.’⁸⁹ Met deze woorden sprak Stalin op 3 juli 1941 zijn volk toe. De gehele Sovjet-Unie (USSR) moest gespist worden op het vechten van de nieuwe oorlog. Daarnaast zorgde de invasie van de USSR ervoor dat communisten in geheel Europa niet langer een ambigue status bezaten.⁹⁰ Het wankelende niet-aanvalsverdrag tussen Moskou en Berlijn van 1939 was opgeheven. Geheel communistisch Europa werd nu geacht om een derde front te openen, iets waar veel communisten naar verlangden.⁹¹

Communisten zijn een voorbeeld van een groep waarbij ideologie de leidraad was om toe te treden tot het gewelddadig verzet. Deze groep was, in het gewapend verzet van Europa, erg belangrijk. Zij waren namelijk veelal de enige grote groep in de samenleving die een traditie opgebouwd hadden van illegale acties en het werken in illegale organisaties, door middel van smokkelroutes of strijd met andere politieke partijen binnen Europa.⁹² Hierdoor stonden communistische groeperingen veelal verder in de, zoals in het vorige hoofdstuk geschetste, ontwikkeling van verzetsgroepen.

Hoewel communisten vanaf 22 juni 1941 erg veel gewelddadig verzet pleegden, was dit uiteraard niet de enige groep die dit deden.⁹³ Zij zijn echter een voorbeeld van een groep verzetsstrijders ontstaan vanuit de bevolking. Zoals in de inleiding besproken behoren tot de interne factoren van sociale cohesie factoren vanuit de bevolking zelf. Dit zijn elementen vanuit de historische, sociologische en ideologische aard inherent aan het land zelf. Deze inherente factoren zullen in dit hoofdstuk aan bod komen.

Dit is van belang doordat verzet veelal opkomt vanuit primaire relaties, vanuit mensen of groepen waarbij verzetspersonen dicht in de buurt stonden.⁹⁴ Het zoeken naar een eigen verzetshouding, het zoeken naar wat mogelijk is en het zin geven aan de nieuwe situatie staat hier centraal. In deze onzekere periode moest met vallen en opstaan geleerd worden, hoe iemand moest handelen in deze nieuwe situatie. In vertrouwde verbanden kon men samen

⁸⁹ Galesloot en Legêne, *Partij in het verzet*, 93.

⁹⁰ Moore, ‘Comparing Resistance and Resistance Movements’, 251.

⁹¹ Foot, *Resistance*, 83-85; Schulten, “*En verpletterd wordt het juk*”, 104.

⁹² Foot, *Resistance*, 85; Moore, ‘Comparing Resistance and Resistance Movements’, 252; Schulten, “*En verpletterd wordt het juk*”, 111; Werkman, *Ik néém het niet!*, 349.

⁹³ Foot, *Resistance*, 20.

⁹⁴ Schulten, *De Geschiedenis van de Ordedienst*, 98.

zoeken naar bepaalde mogelijkheden. Daarna waren primaire relaties van belang als startpunt van de institutionalisering van het verzetsgedrag en van een eventuele verzetsorganisatie.⁹⁵

Het belang van primaire relaties is terug te zien in de groep CS-6. In allerlei verzetsgroepen werden studenten aangetroffen. Sommige studenten vormden hun eigen verzetsbewegingen.⁹⁶ Zo werd CS-6 opgericht door een groep Amsterdamse studenten,⁹⁷ hun primaire omgeving, die later hun groep uitbreidde met niet-studenten.⁹⁸ Studenten zijn een voorbeeld van mensen met een hechte groepsband. Dit is een belangrijke factor in het organiseren van gewelddadige verzetsgroepen.⁹⁹ Vele verzetsorganisaties hadden namelijk een besloten karakter, waardoor mensen snel op hun vertrouwde groepen, zoals kerkgemeenschap, politieke partij, vereniging of beroepsgroep, terugvielen.¹⁰⁰

Jacques Semelin stelt juist dat interne cohesie door grotere tegenstellingen minder sterk was in België dan in Nederland. Deze tegenstellingen kwamen door de vele regeringen die in de vooroorlogse jaren elkaar snel opvolgden. Daarnaast ontstonden hierdoor drie grote politieke partijen, de liberalen, katholieken en socialisten, die ieder verdeeld waren over drie grote kwesties, de religieuze kwestie, de taalkwestie en de kwestie over economische en sociale hervorming.¹⁰¹ Hier speelde de bezetter op in, waardoor de hoge mate van collaboratie in België is te verklaren. Anderzijds zorgde dit, in de eerste jaren van de bezetting, ervoor dat er veel verschillende groepen ontstonden met ieder hun eigen politieke voorkeuren en nuances.¹⁰²

In dit hoofdstuk zal beargumenteerd worden dat juist deze politieke diversiteit ervoor zorgde dat het Belgisch gewelddadig verzet zich eerder en sneller ontwikkelde dan het verzet van diens noorderburen. De vele verschillende en individuele verzetsgroepen in België ontstonden namelijk vanuit grotere groepen, samengebracht door primaire relaties. Door de grotere politieke tegenstellingen werden meer mensen verdeeld in meerdere groepen, in plaats van een gematigd midden. Daarnaast groeiden deze groepen, door blijvende tegenstellingen, verder uit elkaar en werd de band binnen de individuele groepen hechter. Hierdoor kon de georganiseerde ontwikkeling van verzetsgroepen sneller op gang kon komen, waardoor gewelddadig verzet sneller ontwikkelde in België. Bovendien stuurt verdeeldheid mensen er

⁹⁵ Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet '40-'45*, 121-123, 299-315.

⁹⁶ Schulten, *"En verpletterd wordt het juk"*, 86-87.

⁹⁷ NIOD, 186a, CS-6, 7, *Opgave van negentien door de Duitsers gefusilleerde leden van CS 6*, oktober 1943.

⁹⁸ De Jong, *Het Koninkrijk 6*, 165-166.

⁹⁹ Spaans-van der Bijl, *Utrecht in Verzet*, 372.

¹⁰⁰ Spaans-van der Bijl, *Utrecht in Verzet*, 281.

¹⁰¹ W. Warmbrunn, *The German Occupation of Belgium, 1940-1944* (New York 1993) 17-21.

¹⁰² Semelin, *Unarmed Against Hitler*, 73.

eerder op aan om sterker te reageren op de situatie, zoals later te zien bij het communistisch verzet. In de radicale en gewelddadige situatie door de bezetting kunnen hierdoor sneller gewelddadige verzetsgroepen opkomen. Dit is te zien aan het grotere aantal slachtoffers van groepen aan de uitersten van het politieke spectrum.¹⁰³

Trauma en koningsgezindheid

Allereerst hebben beide landen te maken met het trauma van de *blitzkrieg*. Beide landen werden overrompeld door de Duitse oorlogsmachine. Mensen in Nederland werden plotseling geconfronteerd met militaire zwakte en daardoor weerloosheid. Dit zorgde voor frustratie na de nederlaag.¹⁰⁴ Hieruit ontstonden veelal de eerder beschreven militaire verzetsgroepen. Het Belgisch verzet had echter een sterkere basis om op terug te vallen; de herinnering van de Eerste Wereldoorlog. Parallellen konden dichter in de geschiedenis worden gezien en wederom werd dezelfde vijand bestreden. Het patriotistische ideaal, dat hieruit groeide, werd een sterke voedingsbodem voor verzet.¹⁰⁵ Zulk sterk nationalisme ontbrak in Nederland. Bovendien zou gesteld kunnen worden dat het Belgisch trauma groter was, doordat het Belgisch leger geen stand had gehouden, terwijl België tijdens de Grote Oorlog niet compleet ten onder was gegaan. Een groter trauma kan ervoor hebben gezorgd dat er meer mensen een verzetsideaal ontwikkelden.

Aan de andere kant kon hier koningsgezindheid tegenover staan, wat in het Nederlands verzet sterker stond. Vele vroege militaire organisaties hadden in België koningsgezinde elementen, wat zijn oorsprong kon vinden vanuit het leger.¹⁰⁶ Naarmate de bezetting vorderde kwam er echter steeds meer kritiek op Leopold III en het koningschap als instituut, door de positie die de koning innam doordat hij niet gevlucht was en welwillend tegenover het nationaalsocialisme stond.¹⁰⁷ Veel vroege militaire verzetsgroepen van diens noorderburen hadden ook koningsgezinde elementen en koningsgezindheid bleef een belangrijk fenomeen onder de algemene bevolking, waaruit gewelddadige verzetsstrijders konden ontwikkelen.¹⁰⁸ Daarnaast bleef liefde voor ‘Vorstin’ en ‘Vaderland’ een belangrijk element in het

¹⁰³ Werkman, *Ik néém het niet!*, 349-350.

¹⁰⁴ P. Romijn, ‘Herbeleving en herinterpretatie: recente literatuur over Nederland en de tweede wereldoorlog’, *BMGN-Low Countries Historical Review* (1987) 211-228, 215.

¹⁰⁵ Semelin, *Unarmed Against Hitler*, 73; Vrints, ‘Patronen van Polarisatie’, 194-195.

¹⁰⁶ Moore ‘Comparing Resistance and Resistance Movements’, 252.

¹⁰⁷ Van Doorslaer en Verhelst, ‘Continuïteit en discontinuïteit in de geschiedenis’, 620.

¹⁰⁸ Semelin, *Unarmed Against Hitler*, 74.

Nederlandse verzet naarmate de bezetting vorderde en de bevrijding dichterbij kwam.¹⁰⁹ Wel zou gesteld kunnen worden dat koningsgezindheid, alhoewel het kon dienen als voedingsbodem voor verzet, vooral van invloed was op het moraal, via symbolen. Praktische invloed is hiervan lastig te achterhalen.

Publieke opinie

Daarnaast was de publieke opinie over verzet verdeelder in Nederland dan bij diens zuiderburen. Maanden voor de bevrijding bleef het debat door verzetsgroepen over het nut en de benodigheden van geweld in bezet Nederland voortbestaan.¹¹⁰ Als deze groepen het hierover niet eens konden worden, kan aangenomen worden dat het voor gewone burgers nog lastiger was. Voornamelijk het protestante gedeelte van de bevolking zette vraagtekens bij de morele basis van verzet, bedrog en geweld in het algemeen. In contrast ontstond in België al snel een ‘natie van fraudeurs’. De Belgen accepteerden sneller geweld als middel om verzet te plegen.¹¹¹ Anti-Duitse gevoelens kunnen hier een rol in hebben gespeeld.

Er waren wel debatten in België, maar dit was veelal een tactische discussie. Dit is goed te zien aan de hand van de goedkeuring van liquidaties. Aanslagen op Belgische collaborateurs werden minder zwaar gestraft als aanslagen op Duits personeel of eigendom, waardoor de Belgische Communistische Partij verzetsstrijders aanmoedigde om vooral de eerstgenoemde doelwitten aan te vallen.¹¹² Hoewel represailles op sabotagedaden en liquidatie door de bezetter in België toch vrij zwaar werd bestraft, werd er niet of nauwelijks getwijfeld aan het gebruik hiervan. Liquidaties zelf werden meestal niet goedgekeurd door de bevolking, tenzij het ging om zeer bekende collaborateurs of verraders. Over het algemeen stond de publieke opinie echter onverschillig tegenover deze daden.¹¹³

Een reden voor deze onverschilligheid of zelfs steun voor het liquideren van personen binnen België kan de hogere collaboratiegraad zijn van dit land. Tijdens de bezetting werd de vijandigheid van de grote meerderheid duidelijker tegenover de pro-Duitse minderheid. Dit bood een gemeenschappelijk doel, waar mensen zich achter konden scharen en hun

¹⁰⁹ Van der Pauw, *Guerrilla in Rotterdam*, 24; Werkman, *Ik néém het niet!*, 349.

¹¹⁰ G. von Frijtag Drabbe Kunzel, ‘Resistance, Reprisals, Reactions’, in: R. Gildea, O. Wieviorka en A. Warring (eds.), *Surviving Hitler and Mussolini: daily life in occupied Europe* (Oxford 2006) 177-205, 191.

¹¹¹ De Graaff, ‘Collaboratie en Verzet’, 100-101.

¹¹² Von Frijtag Drabbe Kunzel, ‘Resistance, Reprisals, Reactions’, 190.

¹¹³ Meyers en Selleslagh, *De vijand te lijf*, 83.

ongenoegen konden tonen.¹¹⁴ Door meer collaborateurs en een grotere vijandigheid tegenover deze groep zou liquidatie als middel goed gekeurd kunnen worden.

De groep CS-6 had, binnen Nederland, ook te maken met publieke debatten over liquidaties. In 1943 werd besloten om doelbewust collaborateurs dood te schieten. De eerste aanslag was op luitenant-generaal Seyffardt, de beoogde bevelhebber van het SS-Vrijwilligerslegioen Nederland. Het plan werd bedacht door de communist Gerrit Kastein, maar Jan Verleun en Leo Frijda zouden het uitvoeren. Uiteindelijk was het niet de communistische sympathisant Frijda, maar de katholieke Verleun die de daad volbracht op 5 februari 1943.¹¹⁵ De NSB'er en secretaris-generaal van het departement van Volksvoorlichting en Kunsten, H. Reydon, werd twee dagen later dodelijk verwond door Kastein. Hierbij schoot hij ook diens vrouw dood.¹¹⁶

Er werd met gemengde gevoelens gereageerd op het liquideren van collaborateurs in Nederland. In de ondergrondse pers werd hier heftig over gediscussieerd, of zulke acties legitiem waren en of zulke acties enig strategisch nut hadden. De discussie bleef bestaan over het nut, de zin en de morele overtuiging van liquidaties. Zelfs kranten, zoals 'de Waarheid', waarin liquidatie goedgekeurd werd, hechtte meer belang aan grootschalige sabotage en massa-acties.¹¹⁷ Door kerken en door de overheid in London werden deze aanslagen zwaar veroordeeld.¹¹⁸

Na de eerste liquidaties in België in de nazomer van 1941, escaleerde dit al tot een veel voorkomend verschijnsel in 1942, terwijl de eerste liquidatie in Nederland pas in 1943 werd gepleegd.¹¹⁹ Het publiekelijk afwijzen van liquidaties is een factor waardoor het Nederlands gewelddadig verzet minder escaleerde; omdat de publieke opinie deze escalatie niet steunde. Dit is een verklaring voor de grotere invloed van gewelddadig verzet in België.

Communistische ideologie

De communistische verzetsgroepen waren, zoals eerder beschreven, zeer actief in het gewelddadig verzet in Europa. Daarom is het nodig om een duidelijker beeld van deze groep te schetsen in beide landen.

¹¹⁴ Vrints, 'Patronen van Polarisatie', 181.

¹¹⁵ Calis, *Het ondergronds verwachten*, 136.

¹¹⁶ F. Broeyer, *Het Utrechtse universitaire verzet, 1940-1945: 'Heb je Kafka gelezen?'* (Utrecht 2014) 144-145.

¹¹⁷ Galesloot en Legêne, *Partij in het verzet*, 114-119.

¹¹⁸ Van Galen Last, 'The Netherlands', 198-199.

¹¹⁹ Vrints, 'Patronen van Polarisatie', 181-182.

In de eerste bezettingsjaren bleven de communisten in beide landen grotendeels passief. Het niet-aanvalsverdrag was immers nog geldig.¹²⁰ De bezetter probeerde eveneens in beide landen deze groep te vermijden. Hier kwam, na de invasie in de USSR, verandering in.¹²¹

Vrijwel direct werden de politieke organisaties opgeheven en begonnen in beide landen arrestaties van communisten om deze groep onschadelijk te maken. In Nederland werden ongeveer 500 tot 600 militanten en CPN-leden gearresteerd.¹²² Dit was ongeveer een kwart van het totale lidmaatschap. In België vonden ongeveer maar 300 tot 400 arrestaties plaats, op een geschatte totale partijlidmaatschap van 10.000.¹²³ Hierdoor bleef de logistiek van de Kommunistische Partij van België (KPB) grotendeels intact.¹²⁴ In beide landen werd vervolgens door vele communistische sympathisanten besloten om in verzet te gaan tegen de bezetter, waar al snel succesvolle gewelddadige verzetsorganisaties uit ontstonden.¹²⁵

De effectiviteit van communistische groeperingen kan worden weergegeven door enkele gewelddadige verzetsorganisaties van beide landen te bekijken. De Communistische Partij van Nederland (CPN) nam bijvoorbeeld een centrale rol in het linkse verzet. Vanuit de CPN was het Militair Contact (MC) ontstaan. Jan Hendrik van Gilse had als opdracht gekregen om springstoffen en mensen voor militair verzet te verzamelen als voorbereiding voor eventueel verzet. Het hoofddoel dat de CPN voor ogen had met deze organisatie was sabotage van de bewapeningsindustrie en van het transport. Hierin was het MC succesvol. Het tweejarig bestaan van deze organisatie was erg georganiseerd en gedisciplineerd, wat nodig was door harde vervolging van communisten door de bezetter. Dit stopte echter niet dat de organisatie ten onder ging aan een arrestatiegolf, gestart met betrekking tot de CPN.¹²⁶

Het MC stond in contact met CS-6, via bijvoorbeeld Kastein en Hans Katan.¹²⁷ Veel actieve leden en veel leiders, zoals eerder genoemde Kastein en Frijda, waren communist.¹²⁸ CS-6 was verweven met de communistisch ideologie, maar deze verzetsgroep was geen specifiek communistische organisatie. Dit is te zien aan bijvoorbeeld Pam Pooters, die voor de oorlog had gebroken met de CPN. Diezelfde Pooters heeft overigens Verleun bij de groep gebracht, die de aanslag op Seyffardt uitvoerde en eveneens geen communist was. Wel kan de

¹²⁰ Van Doorslaer en Verhelst, 'Continuïteit en discontinuïteit in de geschiedenis', 613.

¹²¹ Meyers en Selleslagh, *De vijand te lijf*, 99; Spaans-van der Bijl, *Utrecht in Verzet*, 116.

¹²² De Graaff, 'Collaboratie en Verzet', 99-100.

¹²³ Warmbrunn, *The German Occupation of Belgium*, 143.

¹²⁴ Lagrou, 'Belgium', 44; Meyers en Selleslagh, *De vijand te lijf*, 99.

¹²⁵ Galesloot en Legêne, *Partij in het verzet*, 194; Vrints, 'Patronen van Polarisatie', 182.

¹²⁶ Galesloot en Legêne, *Partij in het verzet*, 108-112.

¹²⁷ De Jong, *Het Koninkrijk 6*, 613.

¹²⁸ Galesloot en Legêne, *Partij in het verzet*, 110.

strakke organisatie, escalatie van geweld en sterke saamhorigheidsgevoel, te bespeuren bij het MC, gevonden worden in deze verzetsgroep.¹²⁹

De Komintern van de KPB verdeelde de illegale kant van zijn organisatie in twee delen. Ten eerste werden alle politieke en sociale onderdelen in het Onafhankelijkheidsfront onderverdeeld. Aan de andere kant ontstonden de Gewapende Partizanen, gewapende guerrillastrijders die het speerpunt van het communistisch gewelddadig verzet in België waren.¹³⁰ In 1941 werden kleine groepen communistische sympathisanten gebundeld in de grotere groep GP en aangevuld met mensen die bereid waren actief verzet te plegen. Na een korte zoektocht naar structuur in 1941, werd deze organisatie het volgende jaar volledig operationeel. Hoewel het hier ging om een nationale organisatie, lag het zwaartepunt in Wallonië en Brussel, waar een sterkere positie van de KPB was door het industriële karakter van deze streken. Deze groep was één van de meest actieve gewelddadige verzetsgroepen, ondanks zware verliezen door represailles van de bezetter.¹³¹

Het succes van de gewelddadige communistische verzetsorganisaties kan verklaard worden doordat deze ideologische groep verder stond in de ontwikkeling van illegaliteit en verzet. Hierdoor ontstond ook een snellere escalatie. Deze snelle escalatie is goed te zien aan de hand van de groep CS-6, die binnen zes maanden na oprichting van het verzamelen van militaire inlichtingen overging naar liquidaties, een overgang die zich als eerste structureel voordeed bij communistische verzetsorganisaties in Nederland en België.¹³²

Simpelweg een kleiner aantal communisten in Nederland kan een verklaring zijn van minder gewelddadig verzet, omdat in beide landen communisten als eersten overstapten op grootschalig structureel gewelddadig verzet. Door de grotere aderlating in Nederland, was deze eventuele groep minder groot, waardoor zij minder effect konden hebben op gewelddadig verzet dan in België.¹³³¹³⁴

De verklaring die gegeven kan worden om de grotere omvang van communisten in België te verklaren zijn de grotere tegenstellingen in dit land. Door minder politieke consensus ontstond er een grotere politieke diversiteit van groepen met aparte politiek-ideologische standpunten, die graag de samenleving veranderd zagen worden op hun manier. Hierdoor

¹²⁹ De Jong, *Het Koninkrijk 6*, 165-166; Galesloot en Legêne, *Partij in het verzet*, 110; NIOD, 186a, CS-6, 2, *rapporten van de Staf-CS 6 betreffende verrichte en te verrichten werkzaamheden*, september-november 1943.

¹³⁰ Lagrou, 'Belgium', 44.

¹³¹ Meyers en Selleslagh, *De vijand te lijf*, 99-102.

¹³² Ibidem, 86-88; NIOD. 186a, CS-6, 3, *Codeboekje*, z.d.; NIOD. 186a, CS-6, 5, *Enkele beknopte aantekeningen betreffende een aantal leidende figuren der NSB*, z.d..

¹³³ De Graaff, 'Collaboratie en Verzet', 97-100.

¹³⁴ Van Doorslaer en Verhelst, 'Continuïteit en discontinuïteit in de geschiedenis', 617.

groeide bepaalde groepen, zoals de communisten. De effectiviteit van de communisten in gewelddadig verzet is vervolgens te verklaren doordat zij in hun ontwikkeling van illegaliteit verder stonden dan andere groepen, waardoor er sneller een escalatie van geweld kon plaats vinden.

De diversiteit

In dit hoofdstuk zijn dus de interne factoren besproken, waardoor er in België meer gewelddadig verzet werd gepleegd in vergelijking met Nederland. Het blijkt dat verzetsmensen vaak handelen vanuit hun primaire relaties. Deze worden gevormd door hun directe omgeving. Deze directe omgeving was in België groter en hechter door de politieke diversiteit. Er ontstonden namelijk grotere individuele groepen die op een bepaalde manier de samenleving wilden veranderen.

De communisten waren hier een voorbeeld van. Zij waren in beide landen het speerpunt van het gewelddadig verzet. Hun effectieve verzet is te verklaren doordat deze groepen verder in hun ontwikkeling stonden, door een illegale traditie. Hierdoor kwam er ook een snellere escalatie van geweld binnen deze groepen. Daarnaast was de publieke opinie ten opzichte van gewelddadig verzet in België positiever dan in Nederland.

De kracht van ideologie is bekeken, maar dit was van meer symbolische aard. Praktische zaken, zoals een geschiedenis van illegaliteit, te vinden via de traditie van de Eerste Wereldoorlog en het communisme, telden zwaarder mee.

Voor de communisten werden, in zowel Nederland als in België, hard door de bezetter bestraft. Zij waren echter niet de enige groep onderhevig aan de repressie van de bezetter. Daarom zal de invloed van de bezetter op het gewelddadig verzet nader bekeken moeten worden.

3. Escalatie door repressie

‘De vrijheid, die de vijand ons ontstal,
die hij ons roofde, die hij blijft verraden
zal eerst herrijzen uit haar diepen val
wanneer wij allen zonder vrees voor schade,
ons keeren tegen ’s vijands ongenade
tot hij aan eigen kwaad bezwijken zal.’¹³⁵

Het blijven ‘verraden’ van ‘de vrijheid’, wat hierboven in dit gedicht is geschreven, past binnen de verklaring van Jacques Semelin over externe factoren die meedragen aan sociale cohesie. Externe factoren van sociale cohesie worden door de bezetter opgelegd. Hierbij gaat het over de strategie van de bezetter ten opzichte van het bezette volk, de agressie van de bezetter en de economische druk die ontstaat door de bezetting.

Zo kon het ambtenarenapparaat in Nederland ervoor zorgen dat er rancune ontstond, doordat ambtenaren vaker werden gedwongen om de politiek van de bezetter uit te voeren en collaboratie wijder verspreid werd.¹³⁶ Een voedingsbodem voor verzet waar in België duidelijk uit werd geput was de verregaande collaboratie en druk op de economische situatie van het land.¹³⁷

De druk op de economische situatie hangt samen met het ontbreken van voedsel. De samenleving werd erg kwetsbaar door het ontbreken hiervan. In Nederland was deze voedselvoorziening voor een lange tijd redelijk geregeld door het Nederlandse ambtenarenapparaat en de milde eerste bezettingsjaren.¹³⁸ In België groeide, vrijwel vanaf het begin van de bezetting, ontevredenheid over de slechte bevoorrading van voedsel. Honger was een wijdverspreid fenomeen.¹³⁹

Dit is vooral goed te zien door het verschil tussen het noorden en het zuiden van België. Anti-Duitse gevoelens door voedsel tekort kwam vaker voor in het Franssprekende zuiden, wat een industriële en stedelijke karakter had. Het Nederlandssprekende noorden kon, door stijgende voedselprijzen, zelfs voordelen hebben aan de voedselsituatie, doordat dit gebied

¹³⁵ NIOD. 186a, CS-6, 7, *Gedicht van ‘Wapenbroeder’*, oktober 1943.

¹³⁶ Romijn, ‘Herbeleving en herinterpretatie’, 214-218.

¹³⁷ W.C.M. Meyers, ‘België in de tweede wereldoorlog. Een poging tot kritische selectie van de voornaamste werken gepubliceerd sinds 1970’, *BMGN-Low Countries Historical Journal* 105 (1990) 280-294, 281.

¹³⁸ Romijn, ‘Herbeleving en herinterpretatie’, 220.

¹³⁹ Meyers, ‘België in de tweede wereldoorlog’, 281, 288.

gedomineerd werd door landbouwgrond.¹⁴⁰ Door meer weerstand in het zuiden van het land, kwam hier ook meer repressie.¹⁴¹

Er konden hierdoor veelal twee soorten groepen ontstaan. Aan ene kant waren dit mensen die al in staat waren radicale acties te voltooien, door bijvoorbeeld traditie of politiek gedachtegoed, zoals besproken is in de vorige hoofdstukken. Aan de andere kant waren dit mensen wiens manier van leven bedreigd werd door de bezetter. Hierbij hoort ook de groep wiens leven letterlijk bedreigd werd, omdat ze konden dienen als mogelijke gijzelaar.¹⁴²

Bij het eventueel plegen van geweld, dat hieruit zou kunnen leiden, moest zorgvuldig worden omgegaan.¹⁴³ De bezetter reageerde namelijk op geweld met tegengeweld, omdat het belangrijk was voor Berlijn om grootschalig verzet proberen te voorkomen. De bezetting werd steeds radicaler in Europa, wat zeker meedroeg aan het feit dat verzet ook steeds radicaler werd. Hoe meer groepen zich benadeeld voelden onder het Derde Rijk, hoe meer verzetsstrijders ontstonden.¹⁴⁴

Collectieve straffen, wat geen nieuw fenomeen was, werd onder Nazi-Duitsland een belangrijk beleid in bezette gebieden.¹⁴⁵ Een milde variant hiervan was het instellen van boetes of dwangarbeid. Het oppakken van de onschuldige bevolking als gijzelaars, om deze vervolgens te doden en hun bezit te vernielen, in reactie op verzetsdaden, was een brute vorm. Naarmate de oorlog vorderde kwam dit in beide landen steeds vaker voor.¹⁴⁶ De ontwikkeling van het bruter optreden van de bezetter is inherent gekoppeld aan de veranderende oorlogsomstandigheden.¹⁴⁷

Er waren echter verschillen te bemerken, wat stamde uit de manier waarop het Derde Rijk de bezette bevolking bekeek. Hierbij spelen factoren mee zoals de context van de bezetting, hoe de bevolking van de bezette gebieden werden gezien en de manier waarop de relatie tussen nazi-Duitsland en de bevolking van Nederland en België evolueerde.¹⁴⁸ Deze verschillen en eventuele overeenkomsten zullen in dit hoofdstuk aan bod komen.

¹⁴⁰ Rousseaux e.a., 'Violence and War', 198-199.

¹⁴¹ Vrints, 'Patronen van Polarisatie', 202.

¹⁴² Lagrou, 'Belgium', 33.

¹⁴³ Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet '40-'45*, 237; H. von der Dunk, "Toen werd het levensgevaarlijk..." Nederland, oorlog en geweld', in: C. Kristel e.a. (ed.), *Met alle geweld: botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003) 13-33, 28.

¹⁴⁴ Warmbrunn, *The German Occupation of Belgium*, 141-143.

¹⁴⁵ Van der Pauw, *Guerrilla in Rotterdam*, 20.

¹⁴⁶ Von Frijtag Drabbe Kunzel, 'Resistance, Reprisals, Reactions', 179.

¹⁴⁷ Moore 'Comparing Resistance and Resistance Movements', 254.

¹⁴⁸ Von Frijtag Drabbe Kunzel, 'Resistance, Reprisals, Reactions', 180.

‘Hongerwinters’

In het begin van de bezetting werd er vrij mild omgegaan met de lokale bevolking in beide landen. In Nederland werd de bevolking gezien als Ariërs, broeders die geïntroduceerd moesten worden in de nationaalsocialistische ideologie.¹⁴⁹ Hierdoor viel de economische exploitatie in het begin van de bezetting mee, om de samenleving niet te zeer te ontwrichten en orde te handhaven.¹⁵⁰

In België werd eerst ook mild omgegaan met de samenleving. Een goede relatie met de bevolking werd belangrijk geacht.¹⁵¹ Hoewel de invasie in België, naast dat er meer krijgsgevangenen werden genomen, bloediger was dan de invasie in Nederland, leidde dit niet direct tot meer verzet.¹⁵² De woede nam bij beide landen eigenlijk vrij snel af.¹⁵³ De goede relatie zou echter nooit ontstaan door het uitblijven van een teken dat bevrijding nabij zou zijn, de economische exploitatie en de repressieve houding die de bezetter al snel aannam.¹⁵⁴

De economische exploitatie had tot gevolg dat de voedselvoorziening drastisch daalde in België. Mensen die niet in staat waren zelf eten te verbouwen en beperkte middelen hadden, zoals arbeiders, kregen hier vooral mee te maken.¹⁵⁵ De eerste winter van de bezetting werd al getekend door honger en er was geen verbetering op de situatie tot en met 1943. Zelfs met deze verbetering bleef de situatie zeer slecht. Door de hoge voedselprijzen startte er een proces van algemene verarming, doordat het overgrote deel van het inkomen van een groot gedeelte van de bevolking ging naar de voedselvoorziening. Pas tijdens de Nederlandse ‘Hongerwinter’, van 1944 tot 1945, werd de economische situatie vergelijkbaar met de situatie van België in het eerste jaar.¹⁵⁶

Bovendien begon Nederland, in economisch opzicht, beter aan de bezetting dan België. De economische situatie in België herstelde zich nauwelijks, terwijl in Nederland de voedselrantsoenen pas in 1942 onder het Duitse peil kwamen te liggen.¹⁵⁷ Vervolgens duurde

¹⁴⁹ Moore ‘Comparing Resistance and Resistance Movements’, 254.

¹⁵⁰ H.A.M. Klemann, ‘Een ellende optocht naar de polder’: Bezetting en de strijd om de voedselvoorziening’, in: C. Kristel e.a. (ed.), *Met alle geweld: botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003) 162-183, 162; Werkman, *Ik néém het niet!*, 19-21.

¹⁵¹ Von Frijtag Drabbe Kunzel, ‘Resistance, Reprisals, Reactions’, 181.

¹⁵² De Graaff, ‘Collaboratie en Verzet’, 97.

¹⁵³ Von Frijtag Drabbe Kunzel, ‘Resistance, Reprisals, Reactions’, 181; Werkman, *Ik néém het niet!*, 19-21

¹⁵⁴ Vrints, ‘Patronen van Polarisatie’, 180; Warmbrunn, *The German Occupation of Belgium*, 53-56.

¹⁵⁵ Rousseaux e.a., ‘Violence and War’, 199-200; Semelin, *Unarmed Against Hitler*, 81.

¹⁵⁶ Klemann, ‘Een ellende optocht naar de polder’, 172-173, 182.

¹⁵⁷ De Graaff, ‘Collaboratie en Verzet’, 98.

het tot 1944 totdat de voedselsituatie in Nederland op een kritiek punt aankwam. Bovendien werd Nederland in 1942 pas genadeloos economisch geëxploiteerd.¹⁵⁸

Gedurende de eerste oorlogsjaren werd steeds duidelijker dat verbroedering met het Nederlandse volk onhaalbaar was, waardoor de economische exploitatie steeg en repressie harder werd. Overigens werd verzet vanaf het begin effectief in de kiem gesmoord in Nederland. Het opsporingsapparaat was effectief en straffen liepen al snel van arrestatie naar het fusilleren van verzetsstrijders.¹⁵⁹ Collectieve straffen of grootschalige arrestaties kwamen in deze eerste twee jaar echter nauwelijks voor.¹⁶⁰ Wel zorgde de toename in straffen ervoor dat meer mensen hun onvrede gingen uiten in gewelddadig verzet.¹⁶¹ Bovendien startte dit de ontwikkeling dat het verzet de bezetter minder ging onderschatten, zich georganiseerder ging opstellen en minder naïef werd, door middel van discipline en professionaliteit. Deze volledige ontwikkeling is besproken in hoofdstuk 1.

Dit proces begon in België eerder, mede doordat de groep die sterk door de bezetter werd benadeeld groter was dan in Nederland. Daarnaast trad de bezetter in België harder op tegen verzetsstrijders en de bevolking.¹⁶² Zo werden de eerste gijzelaars in België op september 1941 doodgeschoten, terwijl de eerste groep gijzelaars in Nederland pas op augustus 1942 werden vermoord.¹⁶³

Wel moet gesteld worden dat er een algemene verergering van Duitse repressie ontstond in de zomer van 1941. Dit was deels het gevolg van de invasie in de Sovjet-Unie.¹⁶⁴ Anderzijds kan dit verklaard worden doordat, in de maanden hiervoor en tijdens deze maanden, de eerste groepen verzetsmensen werden gefusilleerd. Hierdoor ontstond een grimmige sfeer, waaruit vijandigheid tegen de bezetter groeide.¹⁶⁵

De eerste ‘hongerwinter’ in België, van 1940 tot 1941, zorgde ervoor dat de staatsgezag van de bezetter werd verzwakt. Dit zorgde ook voor een voedingsbodem voor meer verzet. Hieruit kwamen daarom veel vroege verzetswerkers.¹⁶⁶ Ook leidde dit tot meer repressie, wat zorgde voor meer verzet. Deze vicieuze cirkel, dat in het eerste jaar in België al structureel van start was gegaan, is een verklaring waarom gewelddadig verzet zich sneller ontwikkelde

¹⁵⁸ Klemann, “Een ellende optocht naar de polder”, 162-167.

¹⁵⁹ Van der Pauw, *Guerrilla in Rotterdam*, 20-25.

¹⁶⁰ Von Frijtag Drabbe Kunzel, ‘Resistance, Reprisals, Reactions’, 181-182.

¹⁶¹ Van der Pauw, *Guerrilla in Rotterdam*, 20-23.

¹⁶² Meyers en Selleslagh, *De vijand te lijf*, 90-93.

¹⁶³ Von Frijtag Drabbe Kunzel, ‘Resistance, Reprisals, Reactions’, 182.

¹⁶⁴ Ibidem, 181.

¹⁶⁵ Semelin, *Unarmed Against Hitler*, 80.

¹⁶⁶ Rousseaux e.a., ‘Violence and War’, 199; Vrints, ‘Patronen van Polarisation’, 183.

en gewelddadiger escaleerde, gezien dit in Nederland pas later van start ging. Interessant is namelijk dat georganiseerd gewelddadig verzet in Nederland voornamelijk opkwam in 1942, toen hier de economische situatie verminderde. In België was het, vanaf het eerste jaar van de bezetting, noodzakelijk voor de grotere verzetsgroepen om zich professioneler te ontwikkelen. Deze ontwikkeling ging hand in hand met het escaleren van geweld, zoals in hoofdstuk 1 duidelijk werd.

Spiraal van geweld

In 1943 begon de Duitse oorlogsmachine zijn onoverwinnelijke karakter te verliezen, door de nederlaag in Stalingrad en de groeiende macht van de geallieerden. Dit hing samen met de tol die de tweefrontenoorlog begon te eisen. Dit leidde door optimisme ertoe dat verzetsdrang wijder verspreid werd.¹⁶⁷

In 1942 is al te zien dat er een intensivering van repressie in beide landen ontstond. Ten eerste ontstond er een schaalvergroting van de Jodenvervolging. Tevens werd arbeidspersoneel verplicht uit de landen gehaald om voor de Duitsers te werken. Bovendien werden de legers verplicht terug te keren in krijgsgevangenschap. Mensen doken door deze acties onder. Onderduikers zijn meer geneigd om in het verzet te stappen, wat vaker voorkwam in België. Daarnaast zorgen grotere groepen onderduikers voor een verbetering van de illegaliteit. Ook zorgde deze maatregelen voor een bredere anti-Duitse instelling. Er is, in beide landen, een stijgende lijn van geweld te zien vanaf dit jaar, dat zich in 1943 voortzette. Het dagelijks leven werd voor vele verstoord. Zoals eerder beschreven is dit een belangrijke factor waardoor mensen in het verzet stapten en waaruit gewelddadig verzet kan ontwikkelen.¹⁶⁸

Dit alles verklaard hoe verzet wijder verspreid werd, waardoor er meer verzetsgroepen konden ontstaan die zich op den duur konden ontwikkelen als gewelddadige verzetsorganisaties. Deze ontwikkelingen waren echter in beide landen te bespeuren, waardoor niet is aan te nemen dat hierdoor het verzet in België groter en gewelddadiger was. Dit kan echter verklaard worden door de formalisering van het gewelddadig verzet.

¹⁶⁷ Lagrou, 'Belgium', 47.

¹⁶⁸ Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet '40-'45*, 145, 233-239; Schulten, *De Geschiedenis van de Ordedienst*, 17, 46; Van der Pauw, *Guerrilla in Rotterdam*, 127; Vrints, 'Patronen van Polarisatie', 199; Warmbrunn, *The German Occupation of Belgium*, 58.

Heftiger geweld door verzetsgroepen werd beantwoord met meer geweld door de bezetter.¹⁶⁹ Dit proces was in België al in 1941 gaande, te zien aan de stijging van liquidaties. In 1941 bleef het aantal politieke moorden nog beperkt, maar vanaf het begin van 1942 is er hier een stijging te zien. Vervolgens werd dit beantwoord door de bezetter met fusillade op reeds gevangen groepen of onschuldige burgers.¹⁷⁰ De parallelle stijging van structureel geweld door verzetsgroepen, bezetter en collaborateurs kan zelfs beschreven worden als een ‘burgeroorlog’, gezien de hoge hoeveelheid Belgische slachtoffers.¹⁷¹

Begin 1943 bracht nazi-Duitsland, door arrestaties en executies, grote schade toe aan de communistische verzetsbeweging in België. Desalniettemin herstelde de beweging zich binnen enkele maanden en breidde het diens activiteiten uit.¹⁷² Dit duidt erop dat er weinig werd aangetrokken van de grote schade die gewelddadig verzet kon veroorzaken. De ontwikkeling van geweld zou zijn hoogtepunt vinden in de zomer van 1944, vlak voor de bevrijding van België.¹⁷³ Hieruit blijkt dat er geen rem zit op de ontwikkeling van geweld en tegengeweld, gezien hier tot de bevrijding alleen maar een stijging is waar te nemen.

Deze ontwikkeling van geweld kan ook niet los gekoppeld worden van de verplichte tewerkstelling die Duitsland in oktober 1942 doorvoerde in België. Hierdoor werden brede lagen van de bevolking getroffen, wat vijandigheid tegen de bezetter verscherpte en het verzet uitbreidde.¹⁷⁴

In vergelijking met Nederland valt, zoals eerder besproken, het aantal liquidaties mee. Bovendien begonnen georganiseerde politieke moorden pas in 1943, terwijl België al geruime tijd verwoed was geraakt in diens ‘burgeroorlog’. Inmiddels waren collectieve straffen hevig genoeg in België, dat dit niet meer zou worden ingehaald in Nederland. Eveneens startte de collectieve straffen in Nederland later, maar stegen wel explosief na augustus 1943.¹⁷⁵

Te zien valt dus dat de spiraal van geweld in volle gang was binnen België. Een toename van liquidaties werd beantwoord met een toename van gefusilleerde personen. Deze ontwikkeling ontbrak in Nederland. Dit is te verklaren door minder zware repressie van de bezetter, die eveneens later op gang kwam. Daarnaast blijkt uit het vorige hoofdstuk, dat de

¹⁶⁹ Spaans-van der Bijl, *Utrecht in Verzet*, 193-196, 281.

¹⁷⁰ Von Frijtag Drabbe Kunzel, ‘Resistance, Reprisals, Reactions’, 184.

¹⁷¹ De Graaff, ‘Collaboratie en Verzet’, 99; Meyers en Selleslagh, *De vijand te lijf*, 89, 99-102.

¹⁷² Warmbrunn, *The German Occupation of Belgium*, 143-146.

¹⁷³ Vrints, ‘Patronen van Polarisatie’, 182; Warmbrunn, *The German Occupation of Belgium*, 58.

¹⁷⁴ Vrints, ‘Patronen van Polarisatie’, 183.

¹⁷⁵ NIOD., 186a, CS-6, 7, *Opgave van negentien door de Duitsers gefusilleerde leden van CS 6*, oktober 1943; Von Frijtag Drabbe Kunzel, ‘Resistance, Reprisals, Reactions’, 184

publieke opinie zich niet geheel schaarde achter gewelddadig verzet, wat een rem op diens ontwikkeling was.

Toch valt deze spiraal van geweld wel te bespeuren in Nederland. Tijdens het laatste jaar van de bezetting kregen de represailles van de Duitsers, in het nog bezette gebied, een ongekend bruut karakter. Het juridisch proces werd compleet genegeerd; elke vorm van verzet mocht bestraft worden met de dood. Vervolgens betekende dit in de praktijk dat ieder verdacht persoon op straat kon worden vermoord.¹⁷⁶ Dit was eind 1943 al het geval in België, waar het verzet hierdoor niet werd afgeremd.¹⁷⁷ Ook steeg het aantal opsporingen en arrestaties in Nederland, waar bovendien gebruik van werd gemaakt om plekken te plunderen.¹⁷⁸ Daarnaast werd er een kortere avondklok ingesteld, die hard werd gehanteerd.¹⁷⁹ Bovendien kende het aantal gefusilleerde Nederlanders een hoogtepunt in het laatste bezettingsjaar, doordat de bezetter hiermee trachtte controle te houden over de situatie.¹⁸⁰

De economische situatie bereikte in Nederland, tijdens deze periode, ook een dieptepunt. De ‘Hongerwinter’ was in 1944 aangebroken. Bijna alle stedelingen in nog bezet gebied werden in deze winter bedelaars. Ook hier moesten eerst de arbeiders aan de slechte situatie geloven, waarna het grootste gedeelte van de rest van de samenleving volgde.¹⁸¹ Dit zorgde voor meer vijandigheid en de drang van mensen om hun heil te zoeken in illegale organisaties, die, zoals reeds beschreven, verwickeld waren in de spiraal van geweld.¹⁸²

In België was daarentegen geen sprake van een verandering van de situatie tijdens de bevrijding, door de korte duur hiervan. Militaire operaties werden gestart, politieke moorden aan beide kanten bereikten hun hoogtepunt en het gewelddadig verzet stond klaar om mee te helpen aan de bevrijding. Deze kwam uiteindelijk voordat de groepen iets konden uitrichten.¹⁸³

In Nederland valt juist de ontwikkeling te zien dat het gewelddadig verzet in de volgende fase terecht kwam, gekenmerkt door een definitieve doorbraak van organisatieprincipes binnen verzetsverbanden, militarisering van verzetsactiviteiten, politisering van verschillende grote verzetsformaties, de formele oprichting van de Binnenlandse Strijdmachten en de

¹⁷⁶ Van Galen Last, ‘The Netherlands’, 206; Von Frijtag Drabbe Kunzel, ‘Resistance, Reprisals, Reactions’, 185.

¹⁷⁷ Meyers en Selleslagh, *De vijand te lijf*, 96.

¹⁷⁸ Spaans-van der Bijl, *Utrecht in Verzet*, 268-269; Van Galen Last, ‘The Netherlands’, 205.

¹⁷⁹ Caspers, *Vechten voor vrijheid*, 108.

¹⁸⁰ Schulten, “*En verpletterd wordt het juk*”, 224; Van der Pauw, *Guerrilla in Rotterdam*, 132; Van Galen Last, ‘The Netherlands’, 206.

¹⁸¹ Klemann, “Een ellende optocht naar de polder”, 168-170.

¹⁸² Spaans-van der Bijl, *Utrecht in Verzet*, 281.

¹⁸³ Warmbrunn, *The German Occupation of Belgium*, 60.

ontwikkeling van politieke organen. Er werd opener gefunctioneerd en er kwam meer contact met de geallieerden en de regering in ballingschap.¹⁸⁴

Deze ontwikkeling was in België al grotendeels volbracht. Het lijkt erop alsof het Nederlandse gewelddadige verzet hun achterstand aan het goed maken was tijdens het laatste jaar van de bezetting. Hoewel de hoge mate van liquidaties en de hierop reactionaire moorden in Nederland uitbleef op een schaal die vergelijkbaar was aan België, was de ontwikkeling naar deze intensivering van geweld wel op weg. Dit is te zien aan de sterke vergroting van sabotage en de toename van gefusilleerde personen die dit teweeg bracht.¹⁸⁵ Een mogelijke verklaring voor het uitblijven van deze mate van moordaanslagen is de organisatie die is opgelegd aan verzetsgroepen door de Binnenlandse Strijdmachten. Daarnaast was slechts een deel van het land nog bezet, waardoor er minder ruimte was voor deze aanslagen om te groeien. Als laatste kan gesteld worden dat het verzet te maken kreeg met militaire oorlogsvoering, door de nabijheid van de geallieerden, wat andere prioriteiten met zich mee kon brengen.

De repressie

Uit dit hoofdstuk is dus gebleken dat repressie zorgt voor meer verzet. In het begin was de bezetter vrij mild in beide landen. Enerzijds wilde Berlijn de Nederlandse broeders leiden naar het nationaalsocialisme, terwijl er in beide landen getracht werd rust en orde te handhaven. In België werd strenge economische exploitatie echter vanaf het begin gestart. Hierdoor kreeg de bezetting al snel een grimmige sfeer, voornamelijk door het voedseltekort. Nederland was, in contrast, economisch beter voorbereid. Daarnaast begon de economische exploitatie op grote schaal na twee jaar. Tevens kwam er pas tijdens de ‘Hongerwinter’ in Nederland een vergelijkbare situatie van het eerste bezettingsjaar in België.

Collectieve straffen en het grootschalig verstoren van het dagelijks leven in 1942 zorgde voor de ontwikkeling van de spiraal van geweld. Verzetsgeweld werd beantwoord met tegengeweld door de bezetter. Dit proces was in België vanaf ongeveer 1942 of 1943 structureel aanwezig. Daarnaast ontstond hier een extreme situatie van het aantal doden aan beide kanten. De spiraal van geweld en de ontwikkeling van gewelddadig verzet dat hiermee gepaard ging, is in Nederland pas vanaf 1944 op grote schaal te bespeuren.

¹⁸⁴ Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet '40-'45*, 280-285.

¹⁸⁵ *Ibidem*, 281.

Conclusie

In deze scriptie is onderzocht hoe het te verklaren is dat er in Nederland minder gewelddadig verzet werd gepleegd tijdens de Tweede Wereldoorlog in vergelijking met België. Daarom is de aard en ontwikkeling van het gewelddadige verzet beschreven.

Duidelijk werd dat het gewelddadig verzet in beide landen op dezelfde manier ontstond. Veel van de vroege verzetsstrijders waren voormalig militairen of geestverwanten die het nationaalsocialistische systeem principieel afwezen en zich niet ondergeschikt konden stellen aan de bezetter. Hoofddoelstellingen van deze groeperingen was het meehelpen bij de verwachte bevrijding en het handhaven van de orde totdat het machtsvacuüm werd opgevuld door de teruggekeerde regeringen. Heftig patriottisme groeide in België doordat hier kon worden teruggegrepen op de herinnering van de Eerste Wereldoorlog. Echter heeft dit, net als koningsgezindheid in Nederland, vooral een effect gehad op het moraal van de bevolking en de verzetsstrijders. De traditie en ervaring van de Grote Oorlog hielp juist mee in de praktische ontwikkeling van verzetsgroepen in België.

Losstaande burgers kwamen namelijk niet zomaar samen om een georganiseerde verzetsorganisatie op te richten. Er moest in beide landen geleerd worden hoe verzet gepleegd moest worden. Hierin is een stapsgewijze ontwikkeling te zien. Militair ingestelde organisaties ontwikkelde zich bijvoorbeeld van het verzamelen van militaire inlichtingen, naar het plegen van sabotage om vervolgens eventueel te escaleren naar het liquideren van collaborateurs. Dit is duidelijk te zien aan de hand van CS-6. Deze ontwikkeling startte in België eerder en verliep hier sneller. In dit proces werd ook duidelijk dat er structurering aan het verzetsbestaan moest worden gegeven. Dit zorgde ervoor dat verzetsgroepen georganiseerder werden en er meer coördinatie ontstond tussen deze organisaties. Naarmate de bevrijding dichterbij kwam, werden deze ontwikkelingen in beide landen gerealiseerd, waardoor het verzet gewelddadig werd. Gesteld kan worden dat de snellere en effectievere ontwikkeling in België voor meer geweld zorgde.

Deze snellere ontwikkeling kan ten eerste verklaard worden door factoren vanuit de bevolking zelf te benoemen. Ideologie speelde een rol in de binding van mensen en het aansturen van verzetsgedrag. De traditie van illegaliteit van communistische groeperingen telden hier zwaar mee. Zij waren namelijk verder in hun ontwikkeling en escaleerde sneller, waardoor zij veelal het speerpunt vormden van het gewelddadig verzet. Dit had meer invloed in België, doordat groeperingen, zoals communistische organisaties, groter waren. Dit is te verklaren door meer politieke tegenstellingen die zorgden voor meer individuele groepen, die allen groter en hechter waren. Verzetsmensen ontwikkelden zich veelal vanuit hun primaire

omgeving, waardoor de politieke diversiteit ervoor zorgde dat de primaire omgeving groter werd.

In dit onderzoek is ook gebleken dat de publieke opinie ten opzichte van gewelddadig verzet in België positiever was gestemd dan de publieke opinie in Nederland, ondanks de harde repressie. Deze harde repressie is onderdeel van de tweede verklaring voor het gewelddadiger verzet in België. Hier werd gezocht naar factoren veroorzaakt door de bezetter, want het beïnvloeden van het dagelijks leven van burgers zorgde voor een verzetsdrang. Interessant is namelijk om op te merken dat de eerste verzetsgroepen veelal ontstonden vanuit de inspanningen van ex-militairen en dat het gewelddadig verzet zich pas verspreidde wanneer de omstandigheden slechter werden, wat in België eerder het geval was.

In het begin was de bezetter vrij mild in beide landen. Enerzijds wilde Berlijn de Nederlandse broeders leiden naar het nationaalsocialisme, terwijl er in beide landen getracht werd rust en orde te handhaven. In België werd strenge economische exploitatie echter vanaf het begin gestart. Hierdoor kreeg de bezetting al snel een grimmige sfeer, voornamelijk door het voedseltekort. Nederland was, in contrast, economisch beter voorbereid. Daarnaast begon de economische exploitatie op grote schaal later dan in België. Tevens kwam er pas tijdens de 'Hongerwinter' in Nederland een vergelijkbare situatie van het eerste bezettingsjaar in België.

Collectieve straffen en het grootschalig verstoren van het dagelijks leven in 1942 zorgde voor de ontwikkeling van de spiraal van geweld. Verzetsgeweld werd beantwoord met tegengeweld door de bezetter. Dit proces was in België vanaf ongeveer 1942 of 1943 structureel aanwezig. Daarnaast ontstond hier een extreme situatie van het aantal doden aan beide kanten. De spiraal van geweld en de ontwikkeling van gewelddadig verzet dat hiermee gepaard ging, is in Nederland pas vanaf 1944 op grote schaal te bespeuren.

Het gewelddadig verzet kan dus als een fenomeen gezien worden dat ontwikkelde langs soortgelijke paden. Het Nederlandse verzet ontwikkelde zich juist op een langzamer tempo dan het Belgisch verzet. Daarnaast is de escalatie hiervan minder. Dit komt niet doordat het Belgisch volk een eenheid vormde, juist het tegenovergestelde. Aparte groepen konden zich ontwikkelen in georganiseerde verzetsorganisaties. Daarnaast werd het dagelijks leven van de Belgen vanaf het begin van de bezetting compleet verstoord en hanteerde de bezetter zware collectieve straffen. De bezetting was in Nederland minder extreem dan de situatie in België, waardoor het gewelddadig verzet ook minder extreem ontwikkelde.

Literatuurlijst

- Broeyer, F., *Het Utrechtse universitaire verzet, 1940-1945: 'Heb je Kafka gelezen?'* (Utrecht 2014).
- Calis, P., *Het ondergronds verwachten. Schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945* (Amsterdam 1989).
- Caspers, L., *Vechten voor vrijheid: Oorlog en verzet op de Utrechtse Heuvelrug* (Hilversum 2007).
- De Graaff, B.G.J., 'Collaboratie en verzet. Een vergelijkend perspectief', in: J.P.B. Jonker (ed.), *Vijftig jaar na de inval: geschiedschrijving en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 1985) 95-108.
- De Jong, L., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 6, Juli '42-mei '43* (Den Haag 1975).
- De Jong, L., *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 7, Mei '43-juni '44* (Den Haag 1976).
- Foot, M.R.D., *Resistance: an analysis of European resistance to Nazism, 1940-1945* (Londen 1976).
- Galesloot, H. en Legêne, S., *Partij in het verzet: De CPN in de tweede wereldoorlog* (Amsterdam 1986).
- Heijden, C.A.M., *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2002).
- Klemann, H.A.M., 'Een ellende optocht naar de polder': Bezetting en de strijd om de voedselvoorziening', in: C. Kristel e.a. (ed.), *Met alle geweld: botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003) 162-18.
- Klumper, A.A., *Sociale verdediging en Nederlands verzet '40-'45: ideëel concept getoetst aan historische werkelijkheid* (Tilburg 1983).
- Lagrou, P., 'Belgium', in: B. Moore (ed.), *Resistance in Western Europe* (Oxford 2000).
- Meyers, W.C.M., en Selleslagh, F., *De vijand te lijf: De Belgen in het verzet* (Antwerpen 1984).
- Meyers, W.C.M., 'België in de tweede wereldoorlog. Een poging tot kritische selectie van de voornaamste werken gepubliceerd sinds 1970', *BMGN-Low Countries Historical Journal* 105 (1990) 280-294.
- Moore, B., 'Comparing Resistance and Resistance Movements', in: B. Moore (ed.), *Resistance in Western Europe* (Oxford 2000).
- NIOD Instituut voor Oorlog- Holocaust en genocidestudies, 186a, CS-6.

Romijn, P., 'Herbeleving en herinterpretatie: recente literatuur over Nederland en de tweede wereldoorlog', *BMGN-Low Countries Historical Review* (1987) 211-228.

Rousseaux, X., Vesentini, F. en Vrints, A., 'Violence and War: Measuring Homicide in Belgium (1900-1950)', in: S. Body-Gendrot en P. Spierenburg, *Violence in Europe: Historical and Contemporary Perspectives* (New York 2009).

Schulten, C.M., *"En verpletterd wordt het juk": Verzet in Nederland 1940-1945* (Amsterdam 1995).

Schulten, J.W.M., *De Geschiedenis van de Ordedienst: mythe en werkelijkheid van een verzetsorganisatie* (Den Haag 1998).

Semelin, J., *Unarmed Against Hitler: Civilian Resistance in Europe, 1939-1943* (Westport 1993).

Spaans-van der Bijl, T., *Utrecht in Verzet, 1940-1945* (Utrecht 2005).

Van der Pauw, J.L., *Guerrilla in Rotterdam: De paramilitaire verzetsgroepen 1940-1945* (Den Haag 1995).

Van Doorslaer, R. en Verhelst, J., 'Continuïteit en discontinuïteit in de geschiedenis: België in de tweede wereldoorlog', *BMGN-Low Countries Historical Review* 102 (1987) 610-623.

Van Galen Last, D., 'The Netherlands', in: B. Moore (ed.), *Resistance in Western Europe* (Oxford 2000).

Vrints, A., 'Patronen van Polarisation: Homicide in België tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Journal of Belgian History* 15 (2005) 177-204.

Von der Dunk, H., 'Toen werd het levensgevaarlijk...' Nederland, oorlog en geweld', in: C. Kristel e.a. (ed.), *Met alle geweld: botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003) 13-33.

Von Frijtag Drabbe Kunzel, G., 'Resistance, Reprisals, Reactions', in: R. Gildea, O. Wieviorka en A. Warring (eds.), *Surviving Hitler and Mussolini: daily life in occupied Europe* (Oxford 2006) 177-205.

Warmbrunn, W., *The German Occupation of Belgium 1940-1944*, (New York 1993)

Werkman, E., *Ik néém het niet! Hoogtepunten uit het Verzet 1940/1945. Een keuze door Evert Werkman* (Leiden 1965).